

Luke Cooper

Framsteg kontra naturen?

Kan marxismen och klasskampen förhindra miljökrisen?

Måste mänskliga framsteg leda till miljöförstöring? Den klassiska marxismens skrifter har ofta anklagats för att identifiera framsteg med industrins och produktionens oförtröttliga framfart, utan hänsyn till konsekvenserna för miljön. Denna vanliga missuppfattning kan inte, vilket Luke Cooper visar, vara mer felaktig. Marxismen förklarar inte bara orsakerna till den nuvarande ekologiska krisen, utan visar också hur arbetarklassens kamp kan övervinna den. Ett harmoniskt förhållande till vår naturliga miljö, och den utveckling vi behöver för att bekämpa global fattigdom, är möjligt och nödvändigt. Men det innebär att störta den globala kapitalismen.

Hösten 2006 slog *The Independent* upp rubriken "Jordens ekologiska skuldskris" på sin framsida. Journalisten Martin Hickman rapporterade om forskning som visade att den mänskliga överkonsumtionen av jordbruksmark, skogar, fiske, luft- och energiresurser hade nått cirka 23 procent. I likhet med en person som lever över sina tillgångar och samlar på sig kreditkorts-skulder, innebär den samlade nivån på den "skuld" som mänskligheten är "skyldig" naturen att den skada som tillfogats miljön är större än vad de strängaste åtgärder kan kompensera.¹

Den skada som tillfogats ekosystemet som resultat av förbränningen av fossila bränslen, och som belysts av så många rapporter, är den mest brännande miljöfrågan. Dess effekter inkluderar smältande istäcke – vilket hotar regioner som ligger under havsnivån, öknarnas utbredning och upptiningen av permafrosten på den arktiska tundran, förgiftningen av vattentillgångar plus ett ökat antal extrema väderförhållanden – som hotar miljoner människors liv och hem.²

Klimatförändringar är inte alls det enda hotet mot miljön som orsakas av människors aktiviteter. Omkring tretton miljoner hektar skog går varje år förlorade, speciellt tropiska regnskogar som är hem för världens rikaste artliv. Nedbrytningen av de marina ekosystemen och överfiskning leder till ett sammanbrott för fiskbeståndet.³

När man träffades i Washington i februari 2007, kom man bara överens om att inte låta koldioxidnivån i atmosfären stiga över mellan 450 och 550 andelar per miljon. Koldioxidnivån befann sig 2005 bara på 379 andelar per miljon – alltså lämnade världens ledare utrymme för en uppseendeväckande ökning med 45 procent!⁴ Vid den av FN nyligen organiserade konferensen om klimatförändringar på Bali, uppnådde man inte några bindande mål för minskningar av utsläppen. Trots det hade den brittiske premiärministern Gordon Brown mage att beskriva överenskommelsen – som inte var mycket mer än ett löfte att fortsätta samtala om frågan under två år till – som "historisk".⁵ Konferensen på Bali erbjuder, bortsett från dessa skratrande överdrifter, en tydlig illustration av på vilket motsägelsefullt sätt som miljöförstöringen har blivit en politisk fråga. Det finns en insikt utan motsvarighet – även i det politiska etablissemanget och det borgerliga samhällets översta skikt – att något omedelbart måste göras åt klimatförändringarna om de förutsedda katastrofala resultaten ska kunna undvikas. Men

¹ M. Hickman, "The Earth's Ecological Debt Crisis", *The Independent* 9 oktober 2006, <http://news.independent.co.uk/environment/article1822171.ece>.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Se C. Brahic, "Leading Nations find agreement on Climate Change", *New Scientist* 16 februari 2007, http://environment.newscientist.com/channel/earth/climate-change/dn_11199-leading-nations-find-agreement-on-climate-change.html.

⁵ Se J. Macready, "Bali: A Roadmap to Catastrophe", www.fifthinternational.org.

istället för att genomföra adekvata åtgärder fortsätter både företag och regeringar att bedriva samma slags politik som tidigare, men nu knuten till en missvisande pseudoekologisk diskurs.

Det har därför inte funnits något bättre tillfälle än nu att fråga sig vad som orsakar den moderna miljöförstörelsen. Ett underförstått antagande i den ekologiska diskurs som används av Gordon Brown och de andra är att vissa tekniska lösningar och begränsade statliga regleringar av marknadsekonomin kommer att räcka för att ta itu med problemet. De hävdar, kort sagt, att det inte finns något ekologiskt destruktivt med marknadsekonomin i sig. Det bör inte förvåna någon, eftersom den nyliberala ideologin går så långt som att hävda att marknaden är ett ”naturfenomen” – med förutsättningen att samhället inte kan organiseras på något annat sätt. När klassisk liberal teori gör det, hävdar den inte bara att mänskliga sociala relationer oundvikligen är marknadsrelationer, utan också att marknaden är det enda sättet att hantera mänskligt utbyte med naturen. Om dessa påståenden från profitörerna ska kunna bemötas, då måste man helt klart komma fram till en i grunden annorlunda förståelse av människans förhållande till naturen. Gentemot teorier om ”naturliga” lagar bör man hålla fast vid att förhållandet mellan människosläktet och naturen har förändrats och utvecklats över tid. Det är först när vi förstår hur den förändringen och utvecklingen har ägt rum, och analyserar den moderna kapitalismen och dess antiekologiska imperativ i det sammanhanget, som vi kan utveckla en teori om den moderna miljöförstörelsen, dvs. en teori som belyser dess orsaker, som kan göra förutsägelser (och utfärdade varningar) om framtida förlopp och peka ut den politiska strategi som behövs för att ta itu med krisen.

Tvärt emot en omfattande kritik (se ruta) kan en teori om den moderna miljöförstörelsen utvecklas på grundval av den metod och det sätt att närma sig ekologin som användes av Marx och Engels – och som på senare tid har belysts och utvecklats av de marxistiska vetenskapsmännen Paul Burkett och John Bellamy Foster. Det är viktigt att först sammanfatta metodologin och angreppssättet, vilka har flera sammanhängande beståndsdelar:

- Den måste vara konsekvent samhällelig och materialistisk.
- Den måste grundas på en föreställning om att totaliteten av förhållandena mellan natur och människa är mer än summan av delarna, dvs. den måste vara *holistisk*.

Marx: apologet för miljöförstörelse?

Teoretiker och aktivister i miljörörelsen har under lång tid haft en dragning till uppfattningen att marxismen i sig själv är en miljöfientlig doktrin. Den kritiken återspeglar den reformistiska och stalinistiska vänsterns misslyckande under perioden efter andra världskriget att ta upp miljöfrågan, trots stigande nivåer av miljöförstörelse världen över.

Miljöaktivister kritiserar också, helt riktigt, de industrialiseringsprogram i Sovjetunionen som var extremt miljöförstörelse och som genomfördes med fullständigt åsidosättande av långsiktig hållbarhet. Marxismen hade inte heller någon hjälp av de teoretiker som exempelvis Alfred Schmidt, vilka hävdade att miljöförstörelse var en oundviklig konsekvens av framstegen. Han menade skamligt nog att socialismen bara ska vara till nytta ”enbart för människan och att det inte råder något tvivel om att det kommer att ske på bekostnad av den externa naturen.”

En del miljöaktivister för emellertid inte bara fram korrekt kritik av bristerna hos dessa påstådda marxistiska teoretiker och partier, utan hävdar också helt felaktigt att deras misstag hade sina rötter i Karl Marx och Friedrich Engels klassiska skrifter. De hävdar att Marx och Engels gjorde sig skyldiga till att insistera på att det inte fanns några naturliga, materiella begränsningar för industriell produktion, utan bara de kapitalistiska egendomsförhållandenas samhällliga begränsningar. Marx påstås dessutom ha ägnat otillräcklig uppmärksamhet åt

miljöfrågor, och i bästa fall bara som ett separat och sekundärt övervägande i förhållande till arbetarklassens kamp.

Många miljöaktivister har som ett resultat anammat avvecklingsteorier som förbinder liberala kärnantaganden med omtanke om miljöns hållbarhet. Även bland de som utger sig för att vara ”ekosocialister” kvarstår kritiken av den klassiska marxismen.

Den kritiken är lätt att tillbakavisa med hänvisning till Marx och Engels skrifter, som vimlar av passager som visar en djup omtanke om miljön och behovet av en miljömässigt hållbar produktion. Marx hävdade exempelvis, i sina skrifter om kapitalistiskt jordbruk, att produktionsmetoderna var på väg att utplåna de kvarvarande källorna till jordens bördighet och följaktligen undergrävde långsiktig hållbarhet.

Den klassiska marxismens skrifter är dessutom, vilket den här artikeln visar, väsentliga för att utveckla en teori om modern miljöförstöring.

- Den måste erkänna arbetets centrala roll i människans utbyte med naturen.
- Det måste vara ett dialektiskt, inträngande sätt att närma sig natur- och socialhistorien.
- Den måste erkänna historiskt sociala specificeringar av utbytet mellan mänskligheten och naturen.
- Den måste erkänna naturens roll i produktionen av rikedom.

Den kommer att låta oss se kapitalismen i ett bredare historiskt perspektiv med människosläktets motsägelsefulla och antagonistiska utveckling över tid, samtidigt som den också tillhandahåller en kunskapssteoretisk grund och analysmetod för det specifika studiet av kapitalismen och naturen.

Vi kommer att hävda att Marx tillhandahåller inte bara en social kritik av kapitalismen, utan också grunden för en ekologisk kritik. På den mest abstrakta, allmänna nivån, visar han att produktion för vinst, som vilar på exploatering av lönearbete, förfrämjar mänskligheten från naturen. Samtidigt uppenbarar Marx analys av kapitalackumuleringen att kapitalisterna ständigt sysslar med att minska kapitalets omsättning och cirkulationstid. Det här begreppet förklarar, som vi ska se, kapitalets destruktiva effekter på organiseringen av den urbana miljön, energiproduktionen, transportsystemen och en hel del där utöver. Marx teori visar att kapitalet under sin utveckling strävar efter att slå sönder själva rummets och tidens lagar. Den frenetiska strävan efter detta omöjliga mål kan bara ha förödande konsekvenser för mänskligheten och dess naturliga miljö.

Naturen och historisk materialism

När vi ska förstå förhållandet mellan mänskligheten och naturen måste vår utgångspunkt vara materialismen: det enkla antagandet att världen förklaras utifrån fysisk materia och dess rörelser. Marx blev som student materialist under 1840-talet och skrev sin doktorsavhandling om den antike grekiske materialisten Epikuros (341–270 f. Kr.). Den materialistiska förutsättning som Marx delade med Epikuros, och de franska materialisterna på 1700-talet, var att vetenskapen och politiken måste göra sig av med Gud och alla utomvärldsliga krafter som ett sätt att förklara den objektiva världens funktioner. I kontrast till idealistisk filosofi, ”som stiger ner från himlen till jorden”, måste vi, som Marx formulerade det, stiga ”från jorden upp mot himmelen”. Han klargjorde det på följande sätt: ”vi utgår inte från det som människorna säger, inbillar sig, föreställer sig... vi utgår från den verkligt aktiva människan och förklarar

även de ideologiska reflexerna och ekona av livsprocessen genom den verkliga livsprocessen.”⁶

Följaktligen kunde en radikal, materialistisk och undersökande teori användas som ett vapen för att skingra den dominerande ideologins förhärskande myter och antaganden – ”de ideologiska reflexerna och ekona” av samhällets klasstruktur. För Marx är det bara med hänvisning till faktiska materiella livsförhållanden som natur- och socialvetenskaperna kan komma fram till sanna, verifierbara slutsatser om verkligheten. Följaktligen måste alla påståenden beträffande världen prövas mot det mänskliga livets faktiska, praktiska erfarenhet. Den metoden motstod inte bara religiösa anspråk på sanning, utan också utvecklingen av logiskt perfekta förklaringsystem som inte hänvisar till den faktiska, empiriskt observerbara världen. Det, menade han, måste vara en utgångspunkt för alla samhällsvetenskaper. På de inledande sidorna i *Den tyska ideologin* sammanfattar han det på följande sätt:

”Den första förutsättningen för all mänsklig historia är naturligtvis existensen av levande mänskliga individer. Det första sakförhållande som kan fastställas är således dessa individers fysiska egenskaper och deras därav betingade förhållande till den övriga naturen... All historieskrivning måste utgå från dessa naturliga förhållanden och från deras omgestaltning under historiens lopp genom människornas handlingar.”⁷

Marx utgångspunkt är därför individernas fysiska organisation och deras förhållande till den naturliga miljön. Begreppet ”fysisk organisation” är upplysande, eftersom det innefattar både de samhällsliga förhållanden som är interna för mänskliga samhällen, och rummet, dvs. den naturliga miljö i vilken dessa samhällsliga utbyten äger rum. För Marx måste följaktligen det samhällsliga och det materiella kombineras i en enda helhetssyn. Därför kritiserade Marx de som talade om ”antitesen i naturen och historien”... som om de var två separata ”ting” och ”människan inte alltid hade framför sig en historisk natur och en naturhistoria”.⁸ Den antitesen uteslöt, hävdade Marx, människans förhållande till naturen ur historien.⁹

När Marx gör dessa antaganden, lägger han fram en metodologisk inställning som innefattar både en materiell och en samhällslig specifikation av förhållandet mellan människa och natur. Mänsklig produktion nödvändiggör utbyte med naturen och har alltid en bestämd samhällslig karaktär, dvs. den utförs inom ramen för bestämda samhällsliga förhållanden. Vid en bestämd punkt i människans historia blir de, som ett resultat av utvecklingen, en bestämd samhällslig arbetsdelning, förhållanden mellan *klasser*, dvs. baserade på en minoritet utsugares exploatering av de direkta producenterna. Det tillät emellertid utvecklingen av en större förståelse för naturen och naturkrafterna. Men genom att tillåta samhället att växa, skapade den de samhällsliga krafterna för utvecklingen av nya produktionsmedel, och därmed en ny samhällslig arbetsdelning. Vi kan, kort sagt, inte förstå den föränderliga relationen mellan människa och natur som den utvecklats över tid utan att ta hänsyn till det mänskliga samhällets samhällsliga, klassmässiga strukturer och hur deras förändringar har påverkat människans utbyte med naturen. (Det är ingen tillfällighet att när Schmidt utvecklar den uppfattning som citerats ovan överger Marx historiska materialism, genom att hävda att det finns två helt olika världar, det mänskliga samhället och den fysiska naturen. I allt väsentligt anammar Schmidt ett slags klassisk materialism som liknar den som Marx uttryckligen kritiserade i *Den tyska ideologin*, eftersom den ser verkligheten som ett objekt avskuret från mänsklig praxis och aktivitet, dvs. inverkan.) Samhällslig och ekologisk analys måste, som Paul Burkett förklarar, ”vara konsekvent samhällslig och materialistisk”, dvs. den måste

⁶ Marx & Engels, ur *Den tyska ideologin*, i *Karl Marx Texter i urval*. Stockholm 2003, s. 111–112.

⁷ *Ibid*, s. 109–110.

⁸ Marx & Engels, *The German Ideology*, i *Collected Works*. 5. London 1975, s. 28.

⁹ Marx & Engels, *Collected Works*. 5. New York 1975, s. 55.

behandla ”relationen mellan människa och natur som samhälleligt förmedlad på historiskt specifika sätt”, samtidigt som den analyserar det ”materiella innehållet i dessa former som begränsade av de naturliga villkoren för mänsklig produktion och evolution.”¹⁰ På det sättet, menar Burkett, kan vi undvika de dubbla felen i den sociala konstruktivismen, som förbiser de samhälleliga förhållandenas materiella innehåll, och en grovt mekanisk materialism som betraktar den samhälleliga verkligheten som naturligt förutbestämd.¹¹

Det senare var av speciell betydelse för Marx. Det är relativt välkänt att han kritiserade den klassiska materialismen för att inte integrera en föreställning om mänsklig verksamhet – ”den subjektiva komponenten” – i det materialistiska systemet och han erkände att G.W.F. Hegel (1770–1831), den store tyske idealistiske filosofen, huvudsakligen utvecklade det i sin dialektik.¹² Det är här som betydelsen av inflytandet från den antideterministiske Epikuros på Marx kommer in. Epikuros hade gjort den förutseende iakttagelsen att verkligheten bestod av ett oändligt antal oföränderliga atomer, med en rörelseförmåga som kunde kombineras till att bilda objekt.¹³ Han skilde sig från andra antika grekiska atomtänkare genom att hävda att dessa rörelser var slumpartade och villkorade. När Epikuros fick denna insikt, tillhandahöll han en materialistisk grundval för uppfattningen att förändring, rörelse och villkorlighet är inneboende i materians själva natur.

I det avseendet uppfattade det epikureiska systemet sig som icke-reduktionistiskt, eftersom det, som John Bellamy Foster förklarar, för Epikuros inte kan finnas ”någon determinism eller essentialism... eftersom sådana händelser tillhörde det tillfälligas rike (villkorlighet).”¹⁴ Det ledde Epikuros till en uppfattning om subjektets roll som inte var deterministisk, vilket gör hans inställning helt annorlunda än andra mekaniska materialisters, såsom exempelvis de som baseras på newtonsk vetenskap. Epikuros kombinerade dessutom en stark betoning av den sensoriskt uppfattade, empiriska världen, med erkännandet av förnuftets roll i dess tolkning.¹⁵

¹⁰ Paul Burkett, *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*. New York 1999, s. 17.

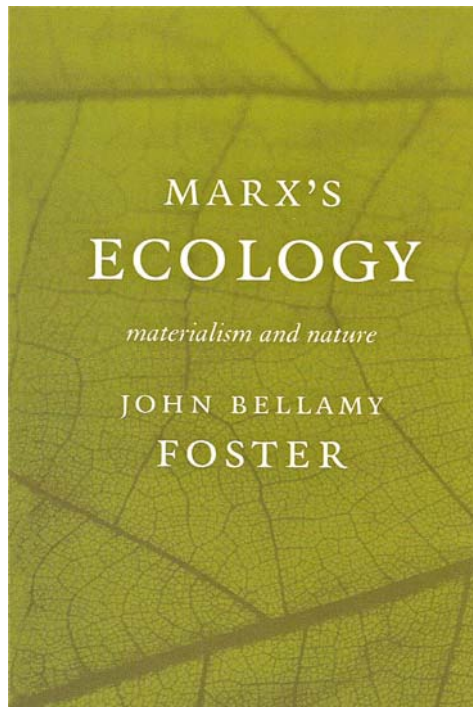
¹¹ *Ibid*, s. 17.

¹² ”Huvudfelet med all hittillsvarande materialism (Feuerbachs inräknad) är att föremålet, verkligheten, det sinnliga, bara uppfattas i form av *objekt eller åskådningen*; däremot inte som *sinnlig mänsklig verksamhet*, inte som *praxis*; inte subjektivt. Detta är anledningen till att den *verksamma* sidan utvecklats av idealismen men inte av materialismen... Feuerbach... fattar inte själva den mänskliga verksamheten som en föremålsig verksamhet... Han förstår därför inte betydelsen av den ’revolutionära’, den ’praktiskt-kritiska’ verksamheten.” Marx, *Texter i urval*, s. 177.

¹³ John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York 2000, s. 34–35.

¹⁴ *Ibid*, s. 35.

¹⁵ *Ibid*, s. 59.

Trots dessa fördelar hävdade Marx att problemet med det epikureiska systemet var att föreställningen om atomen förvandlades till en abstrakt, ensidig och i slutändan snedvridande absolut.¹⁶ Genom att betrakta verkligheten som på det sättet enbart atomiserad, instämde Marx med Hegel att Epikuros felaktigt hade förnekat verklighetens sammanhängande aspekt, med dess enhet och universalitet.¹⁷ Epikuros hade rätt så länge han hävdade att materien, i sig själv, kan innehålla rörelse och ge upphov till förändring, samtidigt som den också tillåter sin egen evolutionära utveckling. Problemet förblev emellertid att den inte erkände medvetande i materien, och därför inte kunde förklara subjektiv, *avsiktlig* handling. I slutändan löste Epikuros aldrig för Marx motsättningen mellan den subjektiva, sensoriska aspekten av sin filosofi, och atomen som, trots sin villkorlighet, upphöjdes till en princip av sådant slag att den ledde Epikuros hela vägen tillbaka till en form av reduktionism.¹⁸

Människosläktets utveckling genom tiden och (det naturliga) rummet

Marx doktorsavhandling skrevs 1841 och låter oss med förtroende säga att han, från sina tidigaste verk, besatt ett utpräglat sinne för behovet att ömsesidigt förbinda den objektiva världen med en agents praktiska, sensoriska aktivitet. Det innefattade en föreställning om det naturliga rummet och de begränsningar det utgjorde för mänsklig handling, vilket har speciell betydelse med hänsyn till politisk och samhällslig förändring. Materialistiskt tänkande om rum och tid tenderade också att utveckla en form av evolutionsteori (vilket också var närvarande i den epikureiska uppfattningen) eftersom den uttryckligen utmanade idén om ett ursprungligen gudomligt ingripande. Det borde av den orsaken inte komma som någon överraskning att det fanns en kraftfull symmetri mellan Marx och Engels historiskt materialistiska metod och den vetenskapliga teori om evolution genom naturligt urval som utvecklades av Charles Darwin.¹⁹ Den grundläggande tesen i Darwins teori var att en kamp för överlevnad ägde rum inom och mellan arterna. Enskilda djur med vissa kännetecken som var bäst anpassade till sin miljö skulle öka i antal under miljontals år. Den processen ledde till

¹⁶ Ibid, s. 58.

¹⁷ Ibid, s. 59.

¹⁸ Ibid, s. 59.

¹⁹ Ibid, s. 178–225.

utvecklingen av underarter, nya arter och utrotning. Ett år efter att Darwin publicerat *Arternas uppkomst*, 1860, kommenterade Marx i ett brev till Engels: ”Darwins bok om naturligt urval... är den bok som innehåller grundvalen i naturhistorien för vår uppfattning.”²⁰

Marx och Engels inte bara välkomnade Darwins teori för dess ateistiska implikationer, utan också för att de i sitt eget arbete delade en liknande dynamisk föreställning om det materiella rummets utveckling under tidens gång – de hade faktiskt utvecklat dessa idéer omkring 20 år före publiceringen av *Arternas uppkomst*. Engels sammanfattade i *Naturens dialektik* deras historiematerialistiska inställning till naturhistorien. Han noterade att naturvetenskapen fortfarande överallt ”fann som yttersta orsak en impuls utifrån, vilken naturen själv inte förklarade” och höll sig till en föreställning om naturen som ”oföränderlig” och ”förstenad”: något som inte ”framgått ur kaos, något som utvecklats och blivit till”.²¹ Han lovordade den tyske idealistiske filosofen Immanuel Kant (1724–1804) för att ha hävdat: ”Hade jorden en historia, så måste också dess nuvarande geologiska, geografiska och klimatiska tillstånd, liksom dess växter och djur *ha en historia, och inte bara en historia i rummet utan även i tiden.*”²²

I sin kritik av de naturvetenskapsmän som betraktar naturen som ”oföränderlig” och ”förstenad”, föreslår Engels en idé om materiell enhet mellan mänskliga varelsers praktiska aktivitet och det naturliga rummet i vilket aktiviteten äger rum; ett förhållande som, vilket han noterar, utvecklas fortlöpande i tid. Naturen (eller rummet) betraktas följaktligen av Marx och Engels, i bokstavlig mening, som en miljö för mänsklig aktivitet. Människor är inte mystiska eller gudomligt skapade varelser, utan en art som är produkten av miljoner års evolution – vilket innebär ett ständigt förhållande till naturen som består av växelverkan och ömsesidighet. De skapas av den miljön och omvandlar den i sin tur. Det finns en betydelsefull önskan, närvarande redan i tidiga verk, såsom Marx doktorsavhandling, att dialektiskt och ömsesidigt integrera en idé om inverkan med det externa rummets objektiva, materiella begränsningar. Därför kunde utbytet mellan människor och naturens rum, för Marx och Engels, bara förstås genom en analys av människans natur, arbete och produktion.

Det metaboliska utbytet mellan människosläktet och naturen

I det materialistiska begreppet för rum och tid som upprättats ovan, är människosläktet en produkt av evolution, och därför en del av och sammanhängande med naturen. Genom den naturliga historiska processen utmärker sig emellertid människosläktet kvalitativt från andra djur. Ett socialekologiskt närmande till förhållandet mellan människa och natur måste, som Paul Burkett förklarar, erkänna att:

”Människans medvetande och avsikt som utvecklades i och genom samhället införde en typ av komplexitet som inte återfinns i resten av naturen. Den måste speciellt erkänna att alla ekologiska värden är mänskliga och samhällsliga värden, och undvika att tillskriva naturen en kvasimänsklig subjektivitet eller ändamålsenlighet som den helt enkelt inte besitter.”²³

I samklang därmed innebar förklaringen av den mänskliga särarten för Marx och Engels att hänvisa till människosläktets historiska utveckling och vårt väsen eller vårt vara. I *Den tyska ideologin*, som skrevs 1845 men aldrig publicerades under deras livstid, hävdar de att människor ”skiljer sig från djuren genom medvetandet, genom religionen eller genom vad som helst annat. Själva börjar de skilja sig från djuren så snart som de börjar *producera* sina livsförnödenheter, ett steg som betingas av deras kroppsliga organisation.”²⁴

²⁰ Marx & Engels, *Selected Correspondence 1846–1895*. New York 1942, s. 126.

²¹ Engels, ”Inledning” till *Naturens dialektik*, i Marx & Engels, *Filosofiska skrifter*. Cavefors 1977, s. 476.

²² *Ibid*, s. 477–478. Min kursivering.

²³ Burkett, s. 16.

²⁴ Marx, *Texter i urval*, s. 110.

Marx och Engels är avfärdande mot försök att hänvisa till människosläktets gudomliga eller oföränderliga status. De hävdar givetvis att människans sinnlighet och medvetande, ja, alla aspekter av människans civilisation särskiljer mänskligheten kvalitativt, men de uttrycker bara utveckling och förändring i det mänskliga samhället över tid. De är således symptomatiska för skillnaden, istället för att konstituera dess väsen, vilket är den mänskliga förmågan att utveckla produktion genom arbete.

Den inställningen är grundad på en evolutionär biologi eftersom människosläktets ”kroppsliga organisation”, istället för någon gudomlig impuls, bestämmer det steg vid vilket det börjar framställa sina medel för uppehälle. I *Naturens dialektik* använde Engels Darwins verk för att hävda att arbete måste ha varit en förutsättning för människosläktets utveckling i den utsträckning som den evolutionära utvecklingen av handens händighet och flexibilitet var en förutsättning för tillverkning av verktyg, och därför för framställningen av medlen för uppehållet.²⁵ Medan andra organismer vann en evolutionär fördel av en bättre form på näbben eller något liknande, vann tidiga hominider fördelen med tillverkning av verktyg utifrån de mutationer som ökade den manuella färdigheten.

Samtidigt var det nödvändigt att avgränsa evolutionär biologi som en process som omfattar miljontals år från den lilla andel tid i vilken människans och samhällets historia har utvecklats. Engels²⁶ och Karl Kautsky²⁷ var exempelvis kritiska mot de tänkare som vulgariserade Darwins begrepp genom att från gradvis utveckling härleda ett rättfärdigande av reformism eller använda naturligt urval för att rättfärdiga rasism. När Engels bemötte detta tänkande och hävdade att historien, i och med människans utveckling, antog en ny, medveten form – han sade faktiskt att då ”träder vi in i *historien*” – och detta kontrasterar mot naturlig evolution, vilken är en process med ”deras härstamning och successiva utveckling” och som äger rum utan djurens ”vetande eller vilja”.²⁸ Vi kan konkret peka på ackumuleringen och vidareförändring av kunskap över tid som uttryck för detta medvetande i människans historia, vilket Engels hänvisade till.

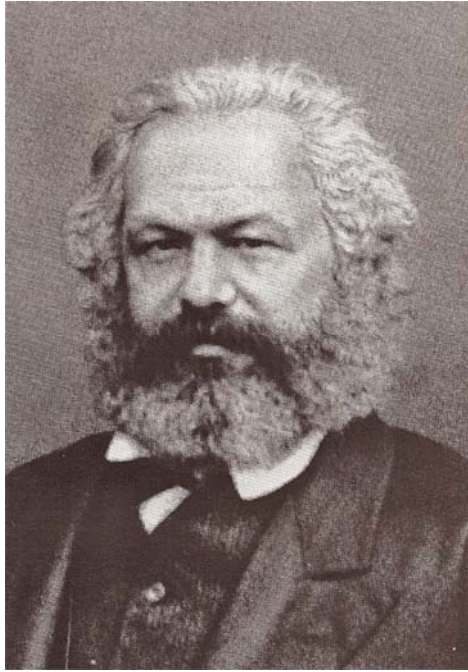
Den här analysen av arbetets roll i mänsklighetens evolutionära utveckling gjorde det möjligt för Marx och Engels att etablera en materialistisk uppfattning av människosläktets essens eller natur. I *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* (1844) åtskiljer Marx människosläktet från naturen genom att utveckla en föreställning om människans natur som grundad på arbete.

²⁵ Engels, ”Arbetets andel i utvecklingen från apa till människa”, i Engels, *Kommunismens grundsatser. – Arbetets andel i apans utveckling till människa*. Göteborg 1971.

²⁶ I *Naturens dialektik* skriver Engels: ”Darwin visste inte, vilken bitter satir han skrev om människorna, och i synnerhet om sina egna landsmän, när han visade, att den fria konkurrensen, kampen för tillvaron – som ekonomerna prisar som det högsta historiska resultatet – är normaltillståndet inom *djurriket*.” Marx & Engels, *Filosofiska skrifter*. Cavefors 1977, s. 483.

²⁷ Eller som Kautsky hävdar i *Den sociala revolutionen*: ”Vi ha icke rätt att ur naturens förlopp direkt dra slutledningar angående samhälliga utvecklingsfaser... [V]i böra icke medvetet befordra varje direkt överförande av det ena områdets lagar på det andra... Man måste strängt skilja mellan den livlösa och den levande naturen... [J]ust det felet begår man, då man direkt använder naturens lagar på samhället, t.ex. förklarar konkurrensen för en naturlig nödvändighet, åberopande kampen för tillvaron, eller grundar förkastligheten eller omöjligheten av den samhälliga revolutionen på den naturliga evolutionens lagar.” <http://www.marxists.org/svenska/kautsky/1902/revolutionen.htm>.

²⁸ Engels, ”Naturens dialektik”, i Marx & Engels, *Filosofiska skrifter*, s. 483.

Karl Marx i London 1867

Marx skiljer mellan "den organiska naturen", dvs. levande mänsklig natur, och "den oorganiska naturen", dvs. den naturliga världen.²⁹ Han använder termen mänsklighetens "artliv" för att beskriva dess essens, ontologi eller inneboende natur, och hävdar att det ligger i människans omvandlingsförmåga att omstrukturera den externa naturen genom sin aktivitet. "Djuret är omedelbart ett med sin livsaktivitet... *Människan* gör själv sin livsaktivitet till objekt för sin vilja och sitt medvetande."³⁰ Det innebär att mänskligheten, till skillnad från alla andra djur, skapar det "praktiska frambringandet av en *objektvärld*"³¹ och "[g]enom den [produktionen] framstår naturen som *hennes* verk och hennes verklighet. Arbetets objekt är därför att *objektivera människans artliv*."³² Djurlivet var däremot partiellt, fokuserat på vissa ekosystem och livsmiljöer, medan mänskligt liv i allt större utsträckning var "så mycket universellare" i och med att hela naturen blev objekt för mänsklig aktivitet.³³

Människosläktet kan därför bara förstås i förhållande till sin externa värld eller miljö, medan naturen bara har medvetande i den utsträckning som det är mänskligt medvetande, och människor är en del av naturen. Marx anför inte det idealistiska argumentet att den objektiva världen endast existerar i den utsträckning som medvetna människor observerar den. Istället hävdar han att mänsklig aktivitet har en medveten, omvandlande förmåga att forma den externa naturen och skapa vad man skulle kunna kalla en mänsklig miljö. Arbetets omvandlande aktivitet och produktivkrafternas utveckling över tid måste därför ha en naturlig grund:

"Arbetaren kan inte frambringa något utan *naturen*, utan den *sinnliga omvärlden*. Den är det råmaterial, ur vilket hans arbete förverkligas, i vilket det försiggår, av vilket och genom vilket det producerar."³⁴

Marx gick vidare med att hävda att den mänskliga aktivitetens universalitet gjorde naturen till dess "*oorganiska kropp*".³⁵ Det innebär att naturen, samtidigt som den inte är levande och

²⁹ Marx, *Texter i urval*, s. 63.

³⁰ *Ibid*, s. 64.

³¹ *Ibid*, s. 65.

³² *Ibid*.

³³ *Ibid*, s. 63

³⁴ *Ibid*, s. 59

organisk på samma sätt som människosläktet, inte desto mindre är ”omedelbart sett... ett livsmedel” och ”materialet, föremålet och verktyget för hennes livsaktivitet.”³⁶ Även om det kan tyckas vara ett besynnerligt argument, eftersom det är uppenbart att naturen innehåller levande och organiska ting, var den här punkten viktig för Marx, därför att han argumenterade mot romantiska föreställningar om naturen som en enda levande enhet.³⁷

Den här ömsesidiga relationen mellan mänskligheten som en naturlig, biologisk art och naturen hade för Marx djupgående ekologiska konsekvenser. Han hävdade: ”Att människan lever av naturen betyder: Naturen är hennes kropp, med vilken hon måste stå i ständig förbindelse för att inte dö.”³⁸ Här klargör Marx användning av kroppsmetaforen den utsträckning i vilken han anser att människor är beroende av den naturliga världen för sin överlevnad. Det påstås ofta att Marx övergav den här humanistiska inställningen till utbytet mellan människa och natur, baserat på människans omvandlande förmåga eller artblivande, i sina senare verk,³⁹ men i allt väsentligt kan tvärtom samma metod och analys återfinnas i *Kapitalet*. När Marx definierar arbetsprocessen på en allmän nivå, dvs. i motsats till dess historiskt specifika former, är den oåterkalleligen förbunden med människans utbyte med naturen:

”Arbetet är först och främst ett samspel mellan människan och naturen, en process vari människan genom sin egen verksamhet förmedlar, reglerar och kontrollerar sitt förhållande till naturen. Människan uppträder själv som en naturmakt gentemot naturmaterialet. Hon sätter de naturkrafter i rörelse, som hennes kropp är utrustad med, armar och ben, hand och hjärna, för att tillägna sig naturmaterialet i en för henne själv användbar form. Genom denna rörelse påverkar hon den yttre naturen och förändrar densamma men förändrar samtidigt sin egen natur.”⁴⁰ ”Arbetsprocessen förmedlar ämnesomsättningen mellan människan och naturen, den är livsprocessens eviga förutsättning”.⁴¹

Medan Marx i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* använder kroppsmetaforen för att beskriva den komplicerade, ömsesidigt beroende, process som förbinder människor med naturen genom arbetet, använder han här termen ”ämnesomsättning”. Den termen hade utvecklats i 1800-talets jordbrukskemi för att beskriva utbytet mellan organismer och deras miljö.⁴² John Bellamy Foster förklarar, när han använder termen, hur Marx gav ett mer ”gediget, vetenskapligt uttryck” åt sin tidigare analys och återgav:

”det komplicerade, dynamiska utbyte mellan människor och natur som blev resultatet av mänskligt arbete. Begreppet ämnesomsättning, med dess åtföljande föreställningar om materiella utbyten och reglerande handlingar, gjorde det möjligt för honom att uttrycka det mänskliga förhållandet till naturen som ett förhållande som omfattade både ’av naturen påtvingade villkor’ och människors förmåga att påverka den processen.”⁴³

Begreppet metabolism har fått betydelse i den samtida ekologiska diskursen, och Marx omplantering av den från debatter inom kemin tycks därför förutseende. Det är därför olyckligt att termen faktiskt inte förekommer i Lawrence and Wisharts engelska översättning av *Kapitalet* och ersätts av den helt missvisande termen ”socialt utbyte” (*social interchange*).

³⁵ Ibid, s. 63.

³⁶ Ibid.

³⁷ Av en tillfällighet har sådana romantiska åsikter reproducerats i den moderna idén om ”Gaiaprincipen”, som den utvecklats av James Lovelock. Se James E. Lovelock, ”Gaia as seen through the Atmosphere”, *Atmospheric Environment* årg. 6 (1972), nr 8, s. 579–580.

³⁸ Ibid, s. 63.

³⁹ För det antiekologiska argumentet, se A. Schmidt, *The Concept of Nature in Marx*. Bristol 1971, och för det ekologiska, se D. Lee, ”On the Marxian View of the Relationship Between Man and Nature”, *Environmental Ethics* (University of New Mexico, våren 1980) vol. 2, s. 3–16.

⁴⁰ Marx, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin. Första boken: Kapitalets produktionsprocess*. Cavefors 1969, s. 153.

⁴¹ Ibid, s. 159.

⁴² Foster, s. 159.

⁴³ Ibid, s. 158.

Naturen och produktionen av välstånd

En vanlig kritik av Marx är att han inte erkände naturens bidrag till alstrandet av värde i produktionsprocessen genom att ”konstruera en arbetsvärdelära som såg allt värde som härlett ur arbete, och genom att hänvisa till naturen som en ’gratisgåva’ till kapitalet”.⁴⁴ Men den uppfattningen är, som John Bellamy Foster hävdar, grundad på en ”grundläggande missuppfattning av Marx ekonomi”.⁴⁵ Foster noterar att idén om naturen som en gratisgåva till kapitalet var ett vanligt ämne i klassisk liberal ekonomi, eftersom naturen inte har någon produktionskostnad och i den meningen är en gratisgåva till den kapitalistiska produktionsprocessen som inte kan reproduceras. Marx tog emellertid aldrig upp den åsikten okritiskt, och att säga att han gjorde det blandar ihop Marx erkännande av att ”naturen *under kapitalismens värdelag* inte tilldelades något värde” med antagandet att Marx inte tillmätte naturen i sig något värde i produktionsprocessen.⁴⁶ Jag återkommer nedan till frågan om värdelagen under kapitalismen. Låt oss nu fokusera på begreppet naturen i arbetsprocessen som Marx beskrev det i allmänna termer, dvs. inte specifikt för kapitalismen.

Till skillnad från klassisk ekonomi, vilken, som vi redan konstaterat, felaktigt betraktar marknadsförhållanden som historielösa, dvs. alltid närvarande mänskliga relationer, kan produktionsprocessens väsen enligt Marx uppfattning bedömas abstraherade från den kapitalistiska ekonomins historiskt specifika samhällsförhållanden. Formen, dvs. produktionens samhälleliga relationer, må variera, men alla samhällen är intresserade av produktionen av välstånd. Marx syftade inte på välstånd i betydelsen av härskarklassers obscena välstånd, utan definierade det helt enkelt som ”bruksvärden, vilket är allt som (direkt i konsumtionen eller indirekt som produktionsmedel) tillfredsställer mänskliga behov”.⁴⁷ För Marx var, som han förklarar, jord och arbete förutsättningar för produktion av välstånd i alla produktionsätt:

”jorden å ena sidan, arbetet å den andra, [är de] två element i den verkliga arbetsprocessen, som i denna materiella form är gemensamma för alla produktionsätt, är materiella element i varje produktionsprocess och ingenting har att göra med dess samhälleliga form.”⁴⁸

Även när så är fallet, har kritiker emellertid ändå hävdats att Marx ”definierade naturen som i besittning av bruksvärde enbart när dess användbarhet förverkligades genom arbetets omvandlande kraft”,⁴⁹ dvs. den är inte i besittning av något bruksvärde som existerar oberoende av mänskligt arbete – och tillför därför inte något värde som sådant till produktionsprocessen. För Marx konstituerades emellertid arbetsprocessen, som Paul Burkett hävdar, ömsesidigt av natur och arbete, dvs. ”ett samspel mellan människan och naturen”⁵⁰ och han ser den som innehållande de följande elementen vilka vart och ett motbevisar kritikerna.⁵¹

För det första kan man upprepa att det inte finns något onaturligt när det gäller arbetsprocessen, eller det man skulle kunna kalla människans natur. Marxister föreställer sig arbetet som ett naturfenomen i sig, men dess form har förändrats samhälleligt under tusentals århundraden.⁵² Marx uttrycker det så här: ”Hon sätter de naturkrafter i rörelse, som hennes kropp är utrustad med, armar och ben, hand och hjärna, för att tillägna sig naturmaterialet i en

⁴⁴ Ibid, s. 167.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Burkett, s. 25.

⁴⁸ Marx, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin. Tredje boken: Den politiska ekonomins totalprocess*. Cavefors 1973, s. 723.

⁴⁹ Carpenter, 1997, s. 148 (citeras av Burkett).

⁵⁰ Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 153.

⁵¹ Burkett, s. 26–27.

⁵² Ibid, s. 34.

för henne själv användbar form.”⁵³ I det avseendet går Marx längre än att inte bara identifiera arbetsprocessen med historiskt definierade produktionsformer, utan ser arbetsprocessen som ”den naturliga betingelsen för den mänskliga existensen, en av alla sociala former oberoende betingelse för ämnesomsättningen mellan människa och natur”.⁵⁴

Det här utvecklar i allt väsentligt argumenten ovan om utbytet mellan människa och natur som det utvecklats över tid. Men till dessa antaganden kan man också tillfoga de självständiga faktorer som naturen tillför arbetsprocessen. Marx är faktiskt explicit i *Kapitalet* att ”[e]tt ting kan vara bruksvärde utan att vara värde”, dvs. bytesvärde, och han ger exemplen ”luft, orörd mark, naturlig äng, vildväxande skog”.⁵⁵ Naturen producerar, kort sagt, bruksvärde spontant utan mänsklig assistans och tillägnandet av dessa naturligt ackumulerade bruksvärden är verkligen en del i arbetsprocessen.⁵⁶ Fiskbestånd har exempelvis utvecklats under naturhistoriens gång, och de har ett uppenbart bruksvärde som livsmedel. När fiskaren följaktligen går ut på havet för att fånga fisk (dvs. arbetar), tillägnar han sig naturens produkter anpassade ”för egna behov”.⁵⁷

Det måste då logiskt följa att naturligt utvecklade ting innan de tas i anspråk har ett bruksvärde innan de inträder i arbetsprocessen; varför skulle det faktum att arbete är centralt för produktion av bruksvärde ”utesluta ett inräknande av bruksvärden som för närvarande inte tagits i anspråk som en del av [samhällets sammanlagda] välstånd”?⁵⁸ Vårt samhälle använder solen, för att använda ett annat exempel, som källa till energiproduktion på ett bedrövligt otillräckligt sätt, på grund av otillräckliga investeringar i solkraft. Det skulle emellertid vara absurt att därur dra slutsatsen att den inte, på grund av att den energin inte helt har tagits i anspråk, är en del av samhällets totala materiella välstånd, eller att man bara ska mäta dess existerande bidrag till exempelvis jordbruket.

Marx antog också en föreställning om ”arbetsmedel” som var brett och inkluderade arbetsprocessens naturligt utvecklade villkor. Med termen ”arbetsmedel” hänvisade Marx till ”ett ting eller en samling av ting, som arbetaren placerar mellan sig själv och arbetsföremålet, och som skall överföra hans verksamhet på detta föremål.”⁵⁹ Det första ”föremål, som arbetaren direkt kommer i beröring med och behärskar”, säger Marx, är ”inte arbetsföremålet utan arbetsmedlet” och det, hävdade han, inkluderar alla villkor som är nödvändiga för arbetsprocessens genomförande, oavsett om de direkt inträder i produktionsprocessen, såsom exempelvis den luft vi andas. Följaktligen drar han slutsatsen:

”Därvid blir tingen omkring honom själva organ för hans verksamhet... Liksom naturen är hans ursprungliga proviantmagasin, så är den också hans ursprungliga förråd av arbetsmedel. Den ger honom t.ex. stenen, som han använder till vapen, och som han hugger och skär och slår eld med.”⁶⁰

Det här visar att naturens bidrag till framställningen av bruksvärde inte alls nedvärderas i Marx ekonomi, utan betraktas som tillhandahållare av bruksvärden oberoende av, men som tagits i anspråk av, mänskligt arbete och arbetsprocessen. Nedan undersöker vi ytterligare distinktionen mellan bytesvärde och bruksvärde, eftersom det tillhandahåller grunden, inte bara för en social kritik av kapitalismen, utan också en ekologisk. Det räcker här att notera bredden i kategorin bruksvärde; genom att peka på alla de ting som bidrar till framställningen

⁵³ Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 153.

⁵⁴ Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Stockholm 1943, s. 24.

⁵⁵ Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 36.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Burkett, s. 27.

⁵⁹ Marx, *Kapitalet. Första boken*, s. 154–155.

⁶⁰ Ibid, s. 155.

av välstånd och tillfredställelsen av mänskliga behov, vilka inte bara inkluderar produktionens grundförutsättningar, utan också naturligt framställt välstånd, och även tillfredställelsen av kulturella och estetiska behov.⁶¹

Marx och Engels: Kommunistiska manifestet

Bourgeoisien har under sitt knappt hundraåriga klassherravälde skapat talrikare och kolossala produktivkrafter än alla föregående generationer tillsammans. Naturkrafternas underkuvande, maskinerna, kemins användning i industri och jordbruk, ångsjöfart, järnvägar, elektriska telegrafer, uppodling av hela världsdelar, segelbara floder, framstampandet av hela befolkningar ur marken – vilket tidigare århundrade anade att sådana produktivkrafter slumrade i det samhälleliga arbetets sköte?⁶²

Fram tills nu har den holistiska, totaliserande aspekten av den marxistiska inställningen till förhållandet mellan människa och natur betonats, samtidigt som betydelsen av inverkan och samhälleliga förhållanden har beskrivits, för att undvika determinismens misstag; naturens och samhällets ämnesomfattningens interpenetration, genom arbetet, som en väsentlig analytisk grundval, har också påpekats. Om bruksvärden, genom denna process, genom historien framställdes på ett sätt som var socialt rättvist och ekologiskt sunt, skulle det inte finnas något behov alls av den här artikeln. Det är naturligtvis inte fallet; utvecklingen av förhållandet mellan människa och natur över tid är faktiskt motsägelsefull och innebär en våldsam rörelse genom olika system av antagonistiska klassförhållanden mellan människor.

Relationell holism: differentiering och motsättning

I samklang med analysen ovan, hävdar Paul Burkett att ”holism behövs för att föreställa sig de naturliga villkoren och begränsningarna för ett totalt system med materiell produktion”.⁶³ När det är sagt, är det värt att notera att i samhällsvetenskaperna används ofta helhetssyn – eller holistisk syn – som ett skällsord: den förlöjligas för att den ställer upp en totaliserande struktur som existerar oberoende av individuella agenter, och som helt och hållet bestämmer deras handlingar.⁶⁴ Om vi bortser från de tvivelaktiga anspråken från dem som tenderar att göra dessa anklagelser,⁶⁵ är det inte desto mindre viktigt att se struktur och inverkan som ömsesidigt förbundna och dessutom se den holistiska totaliteten som i sig själv differentierad. Helheten av förbindelserna mellan natur och samhälle skapar, kort sagt, en motsägelsefull enhet av materiellt och samhälleligt, objektiva och subjektiva och utsugande och utsugna beståndsdelar.⁶⁶ För Marx är, som Lucio Colletti påpekar, ingen av dessa beståndsdelar identifierad med eller reducerad till den andra, utan existerar som en enhet av heterogena delar.⁶⁷

⁶¹ Burkett, s. 25.

⁶² Marx & Engels, *Kommunistiska manifestet*, s. 15.

⁶³ Burkett, s. 19.

⁶⁴ Christopher Lloyd säger exempelvis: ”En holistisk ontologi betonar autonom strukturell existens och evolution. Samhället antas, i denna berättelse, vara en överindividuell och organisk enhet eller organisation med regler, förhållanden, och/eller innebörder, vars hela summa har egenskaper och krafter som är större än delarna, speciellt makten att bevara och reproducera sig genom dominerande val och handlingar från enskilda människor inom det.” C. Lloyd, *The Structures of History*. Oxford 1993, s. 42.

⁶⁵ De som riktar dessa anklagelser gör sig vanligtvis skyldiga till att totalisera den individuella agenten och reducera alla strukturer till individuella handlingar (dvs. teorin om rationella val), eller också plockar de sönder begrepp för struktur och beskrivning i ”diskurs” eller, som Giddens och Lloyd, en lika oklar kategori som kallas ”strukturering”. Det senare leder egentligen till att båda kategoriernas innebörd – beskrivning och struktur – går helt förlorade och samhällsförändringarnas orsaker förblir avgjort oklara.

⁶⁶ Burkett, s. 21.

⁶⁷ Lucio Colletti, *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*. London 1972, s. 13–14.

Av den orsaken insisterar Burkett på att ”differentiering är nödvändig för att fånga dynamiken (över rum och tid) i utbytet mellan samhälle och natur”.⁶⁸ Han fortsätter:

”Den dynamiken formas av (den mänskliga och utommänskliga) naturens utvecklingsmässiga brokighet i förening med olika grupperns speciella förhållanden till naturförhållandena, baserat på deras specifika placering i ett samhälleligt organiserat produktionssystem. Differentierade förhållanden mellan människa och natur – och varje åtföljande konflikt inom sociala grupper – innefattar, kort sagt, olika sociala och materiella positioner inom den mänskliga produktionens struktur och är inte bara bestämda av naturens egen materiella variation.”⁶⁹

Även om den här argumentationen visserligen är ganska snårig, lyfter Burkett fram den viktiga punkten att individer intar olika positioner inom samhällets klasstruktur, och olika geografiska, rumsliga platser, som påverkar både deras erfarenhet av, och den utsträckning i vilken de kan kontrollera, utbytet med naturen. Den specifika rumsliga placeringen av bangladeshiska fiskare gör dem, exempelvis, tillsammans med deras materiella utarmning, speciellt utsatta för de potentiellt katastrofala effekterna av klimatförändringar. Stora aktieägare och direktörer i de stora multinationella oljebolagen innehar, i den andra extremen, en ställning där de kan kontrollera en betydande del av samhällets överskott, och har ett sådant materiellt överflöd att de i stor utsträckning kan skydda sig från effekterna av de värsta miljökriserna, och kontrollerar naturrikedomar som utnyttjas på ett ekologiskt destruktivt sätt – givetvis till nackdel för mindre lyckligt lottade som bangladeshiska fiskare. För Marx uttryckte dessa disharmonier och ojämlikheter en grundläggande antagonistisk motsättning inom klassamhällen mellan de arbetande klasserna som skapar mervärde och de klasser som tillägnar sig mervärdet.

Differentiering i människans förhållande till naturen, är, som vi såg Burkett notera ovan, inte bara en samhällelig och rumslig fråga, utan också en temporal fråga, dvs. förhållandet mellan människosläktet och naturen förändras radikalt under olika utvecklingsstadier i det mänskliga samhället, som är organiserat på grundval av olika klassförhållanden. Marx såg klasskonflikter uppträda så snart samhällen utvecklade ett överskott i produktionen utöver vad som krävs för att tillfredsställa de arbetandes rena överlevnad. Klasskonflikter uppstår inte bara, vilket är betydelsefullt, ur orättvisa samhällsförhållanden, utan snarare är de för Marx och Engels oundvikliga konsekvenser av den materiella knapphet som existerar under ett primitivt stadium i produktivkrafternas utveckling. Den knappheten leder människosläktet till att förslavas under nödvändigheten, dvs. tillfredsställandet av omedelbara önsknings och behov. Klasskampen om överskottet i varje historiskt stadium pekade samtidigt mot dess potentiella omvandling. Paresh Chattopadhyay uttrycker det så här: ”Utvecklingen av motsättningar inom en samhällelig produktionsform är den enda historiska (verkliga) vägen till dess upplösning och förvandling.”⁷⁰

Vi kan alltså säga att den sociala uppdelningen i det mänskliga samhället tillåter ackumulering av kunskaper om naturen. Den gör det möjligt för den mänskliga produktionen att gradvis bli mer ”dominerande” över naturen, i den utsträckning som mer avancerade former av produktion minskar den absoluta materiella knappheten genom att öka det mänskliga uttaget från naturen. Inte desto mindre bör man, i den här frågan tillsammans med Chattopadhyay, mot liberaler, insistera på att den här processen är krisdrabbad på två nivåer; för det första är den föremål för klasskamp inom antagonistiska produktionsätt, medan mänskliga samhällen, för det andra, förblir utsatta för risken av snabba och förödande förändringar i sin naturliga miljö.

⁶⁸ Burkett, s. 19.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Paresh Chattopadhyay, ”Passage to Socialism: The Dialectic of Progress in Marx”, *Historical Materialism* (Leiden) årg. 14 (2006), nr 3, s. 48.

Produktivkrafternas utveckling

Den här uppfattningen av historien – som ”klasskampens historia”⁷¹ – slår mot liberalismens klassiska antaganden. För liberaler tenderar framsteg att ses som en ”kumulativ och fortsatt förbättring av människornas situation i synnerhet tack vare fortsatta framgångar inom vetenskap och teknologi”.⁷² Marx och Engels hävdade däremot att produktivkrafternas utveckling – arbete, industri och vetenskaplig teknik – är en process som drivs av klasskonflikter. Samtidigt som de avvisade liberala antaganden, hade de ändå en teori om framsteg, men en teori baserad på människosläktets materiella och sociala utveckling över tid. Detta har, som man kan misstänka, betydelsefulla implikationer för utvecklingen av människans förhållande till naturen under tidens gång och genom olika produktionsformer.

De tio mest förorenade städerna i världen – 2006

Sammanställt av Blacksmith Institute

1. Sumqayit, Azerbajdzjan. Staden har omfattande föroreningar av tungmetaller, olja och kemiska medel från dess dagar som centrum för kemisk produktion. Lokalbefolkningen drabbas av cancernivåer som är 22 till 51 procent högre än deras landsmän, och deras barn lider av en rad genetiska defekter, från mentala utvecklingsstörningar till bensjukdomar.
2. Tjernobyl, Ukraina. Nukleärt nedfall från kärnkraftverket pågår fortfarande staden.
3. Dzerzjinsk, Ryssland. Giftigt avfall i marken reducerar invånarnas förväntade medellålder till i genomsnitt bara 45 år.
4. Kabwe, Zambia. Marken är förorenad med bly, vilket förorsakar missbildningar bland barn.
5. La Oroya, Peru. Gruvbolaget Doe Run från USA förorenade marken runt La Oroya med bly och andra metaller, som sipprat ner i grundvattnet.
6. Linfen, Kina. Kolgruvorna har förgiftat atmosfären och förorenat vattnet med arsenik.
7. Norilsk, Ryssland. Världens största komplex för smältning av järn orsakar fruktansvärda luftföroreningar och får tungmetaller att sippra ut i marken.
8. Sukinda, Indien. Kromitgruvorna här är de största i världen; en beklaglig sidoeffekt är den fruktansvärda mängden cancerframkallande ämnen i atmosfären.
9. Tianying, Kina. Blyet från produktionsprocesserna påverkar tusentals invånare.
10. Vapi, Indien. En stad som betraktas som Indiens avskrädeshög: alla företag som finns i närheten skickar allt sitt avfall från produktionen, liksom skadliga kemikalier och bekämpningsmedel, hit.

Marx talade, analogt och i allmänna termer, om tre stadier i det mänskliga samhällets historiska utveckling: det barbariska, det civiliserade och det församhälleligade.⁷³ Med dessa termer gjorde Marx åtskillnad mellan primitiva samhällen, där inget samhälleligt överskott ännu hade framställts, civiliserade samhällen, där en minoritetsklass tillägnade sig överskottet, och ett socialiserat samhälle, där produktionen kontrollerades kollektivt och överskottet delades rättvist. Marx hävdar att människan, vid vart och ett av stadierna, måste ”kämpa mot naturen för att tillgodose sina behov, för att bevara sitt liv och reproducera det”.⁷⁴ När Marx gör detta, avvisar han uttryckligen romantiska föreställningar om historien och betecknar den istället som en kamp, och den naturliga miljö i vilken den äger rum som kantad av faror: från sjukdomar och svält till misslyckade skördar och angrepp från rovdjur och så vidare.

⁷¹ Marx & Engels, *Kommunistiska manifestet*, s. 10.

⁷² Chattopadhyay, s. 63.

⁷³ Marx, *Kapitalet. Tredje boken*, s. 726.

⁷⁴ Ibid.

Produktivkrafternas utveckling över tid, speciellt vetenskap och teknologi, gör det, hävdade Marx, möjligt för mänskligheten att röra sig mot en situation i vilken utbytet med naturen kunde regleras rationellt. Kapitalismen spelade för Marx en historiskt progressiv roll i den utvecklingen genom att i massomfattning expandera produktivkrafterna. Han hävdade, att "[e]n av kapitalets civilisatoriska sidor är att detta merarbete framtvings på ett sätt och under betingelser, som är fördelaktigare för produktivkrafternas utveckling".⁷⁵ Den här utvecklingen, hävdade han, är:

"en praktisk förutsättning för mänsklig frigörelse eftersom det utan den bara är armodet och nödvändigheten som kommer att bli allmänt, och med behovet kommer också kampen för nödvändigheten att börja."⁷⁶

Att ställa frihet och nödvändighet mot varandra var en nyckelkomponent i hans materialistiska historieuppfattning. För Marx innebar nödvändigheten tvånget att arbeta för att tillfredsställa de omedelbara önskingarna och behoven, medan frihet innebar befriandet från det tvånget. Kapitalismens historiska framsteg låg i att den skapade de materiella förutsättningarna för att öka arbetets produktivitet i massiv omfattning med teknologi och mekanisering.⁷⁷ På grund av att strävan efter vinst var det primära inom kapitalismen, användes emellertid teknologiska innovationer för att minska arbetsstyrkan, inte arbetsdagen. Marx hävdade däremot att arbetsdagen under socialismen gradvis skulle minska till den punkt där den teknologiska utvecklingen skulle leda till att arbetet avskaffades och ersattes av människosläktets fria aktivitet (kommunismens stadium, eller frihetens rike).⁷⁸ En titt på moderna företag tillhandahåller en kraftfull bekräftelse av Marx analys, eftersom de har uppnått kolossala nivåer i produktiviteten: de använder teknologins utveckling för att driva ner arbetskostnaderna samtidigt som höga produktionsstalar upprätthålls. De 200 största globala företagen svarade exempelvis år 2000 för häpnadsväckande 27,5 procent av världens ekonomiska aktivitet, samtidigt som de använde 0,78 procent av världens arbetskraft.⁷⁹

Kapitalismens historiska betydelse för framsteg var för Marx inte, vilket detta antyder, en enkel fråga om en expansion av människornas konsumtionsnivåer. Inte heller berodde det på att Marx betraktade produktivkrafternas expansion som något gott i sig, utan istället berodde det, som Paul Burkett hävdar, på att kapitalismen:

"(1) Genom... [att expandera produktivkrafterna] negerar den materiell brist som logisk grund för klassmonopol över förfogandet av samhällets överskott av arbetstid och produktion, följaktligen över möjligheterna till mänsklig utveckling i den utsträckning som sådana möjligheter är en funktion av distributionen av fri tid och den materiella levnadsstandardens nivå och säkerhet; (2) den gör det genom att utveckla den samverkande och samhällseliga formen av arbete och produktion, och gör det därigenom möjligt för mänskligheten att övervinna de socialt och naturligt begränsade former av utveckling som kännetecknar förkapitalistiska samhällen."⁸⁰

Marx var verkligen mycket noga med att inte hävda att en ändlös ökning av mänskliga konsumtionsnivåer var ett mål för kommunistisk utveckling. Han såg istället den ekologiskt ohållbara aspekten i kapitalismens oupphörliga utveckling av nya önskingar och behov. I samma kapitel i *Kapitalet* som citerats tidigare, erkände Marx det problem som kapitalismen gav upphov till genom att expandera nödvändighetens rike genom att införliva nya önskingar, vilket i sin tur krävde ytterligare industriell expansion:

⁷⁵ Ibid, s. 725–726.

⁷⁶ Marx citerad i Chattopadhyay, s. 47.

⁷⁷ Marx, *Kapitalet*. Tredje boken, s. 726.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ S. Anderson & J. Cavanagh, *Top 200: The Rise of Corporate Global Power*. Institute of Policy Studies december 2000.

⁸⁰ Burkett, s. 152.

”Detta naturnödvändighetens rike utvidgar sig under sin utveckling, emedan behoven utvidgas; men samtidigt utvidgas de produktivkrafter som tillfredsställer dessa behov.”⁸¹

Marx hävdar att kapitalismen, i och med varuproduktionens utveckling, skapade nya önskningar och behov, dvs. nya varor, tjänster och så vidare, samtidigt som produktivkrafterna för att tillfredsställa dessa önskningar också ökar. Den här processen drivs givetvis av jakten på vinst, vilken (till en viss punkt) driver fram vetenskapliga och tekniska framsteg, och skapar de medel med vilka mänskligheten kan uppnå sin frigörelse, men den gör det inom en samhällelig arbetsfördelning, klasssystemet, som förhindrar den utvecklingen. Det faktum att den här expansionen av produktionen genomförs på grundval av strävan efter vinst skapar, kort sagt, en inneboende ojämnheter. Kapitalismen kan, å ena sidan, inte tillfredsställa de önskningar och behov som den skapar, eftersom den fördelar det sammanlagda värdet av överskottsprodukten – inklusive löner, hyror liksom vinster – i hög grad ojämnt, samtidigt som produktivkrafterna blir starkt koncentrerade i de stater och regioner som erbjuder de bästa vinsterna. Marx är långt ifrån omedveten om den här krisen för hållbarheten, och han hävdar att endast den ”samhälleliga människan” kommer att kunna reglera ett hållbart utbyte mellan människor och naturen, varigenom mänskliga behov kan hanteras:

”Inom detta område kan friheten bara bestå i att den samhälleliga människan, de förenade producenterna, rationellt reglerar denna sin ämnesomsättning med naturen, bringar den under sin gemensamma kontroll i stället för att behärras av den som en blind makt; fullbordar den med minsta möjliga kraftansträngning och under de betingelser som för den mänskliga naturen är mest värddiga och adekvata.”⁸²

Analysen ovan etablerar de formativa elementen i en materiell, social och historisk metodologi för förhållandet mellan människa och natur, medan den placerar kapitalismen i ett längre historiskt perspektiv för mänsklig utveckling. Vi kan nu föra analysen vidare till en bedömning av kapitalismen och hur den strukturerar mänskliga förhållanden till naturen. Marx var givetvis en livslång kritiker av kapitalismen, och i ett av sina tidigaste verk, *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* från 1844, utvecklade han de grundläggande elementen i sin ekologiska kritik av kapitalismen, och han gjorde det på grundval av en materialistisk förståelse av den kapitalistiska arbetsprocessen.

Marx teori om människans alienation från naturen

I *Manuskripten* från 1844 är teorin om alienationen ett av de viktigaste kritiska begrepp som utvecklas. Det handlade, som Ben Fine och Alfredo Saad-Filho formulerar det, om ”individens förhållande till fysisk och mental aktivitet, medmänniskor och medvetandet om dessa processer”.⁸³ På den mest abstrakta, allmänna nivån, syftar alienation på det regressiva avskiljandet av vad som kunde (eller snarare borde) existera i harmoni. Marx hämtar termen från Ludwig Feuerbach, som hävdade att religionen förvrängde människans natur, när den försåg en varelse bortom den här världen, som stod över och bortom mänskligheten, med mänskliga kännetecken som kärlek.⁸⁴ För Feuerbach är alienationen mänsklighetens avskiljande från sina egna känslor och värden, vilka tycks tillhöra en utomstående makt.⁸⁵ Marx utvecklar begreppet genom att tillämpa det på sin kritik av den kapitalistiska produktionen. Liksom religionen åtskiljer ”den mänskliga fantasins, den mänskliga hjärnans

⁸¹ Marx, *Kapitalet. Tredje boken*, s. 726.

⁸² Ibid.

⁸³ Ben Fine & Alfredo Saad-Filho, *Marx's Capital*. 4th ed. London 2004.

⁸⁴ Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity*.

⁸⁵ Ibid.

och det mänskliga hjärtats självverksamhet” från individen, tillhör arbetet som utförs av arbetaren ”en annan”, eftersom det skapar vinst åt privat kapital.⁸⁶

Marx hävdar i *Manuskripten* att arbetaren utsätts för förfrämligande i den kapitalistiska produktionsprocessen från föremålet för sitt arbete: från själva arbetsprocessen, från människans skapande, omvandlande förmåga och slutligen från varandra.⁸⁷ Han menar att arbetaren blir alienerad från de varor han/hon framställer eftersom han/hon saknar medlen för att konsumera dem – eftersom den kapitalistiska produktionen tvingar in honom /hennes i försvagande fattigdom och förtvivlan. Den kapitalistiska arbetsprocessen utsuger arbetaren, men för arbetaren framträder detta som om hans/hennes eget arbete, dvs. hans/hennes egen fysiska och mentala energi, skapar en omgivning utan hopp. Det leder i sin tur till att arbetaren förfrämligas från sig själv och andra arbetare.⁸⁸ Dessa beståndsdelar i teorin om alienation är relativt välkända, men vad som inte är det är hur Marx band samman sin teori om alienation med sin förståelse av människans förhållande till naturen.

Marx menar att kapitalismen alienerar mänskligheten från det egna ”artlivet”. Den termen är inte vanlig eller vardaglig, men det Marx menar är människosläktets eller vår mänskliga naturs väsen. Både Marx och Engels hade, som beskrivits ovan, en materialistisk uppfattning om människans natur, vilken var rotad i det mänskliga arbetets förvandlande förmåga att omstrukturera den yttre naturen genom sin aktivitet. I *Manuskripten* hävdar Marx att, medan ”[d]juret är omedelbart ett med sin livsaktivitet... *Människan* gör själv sin livsaktivitet till ett objekt för sin vilja och sitt medvetande.”⁸⁹ Det innebär att människosläktet, till skillnad från alla andra djur, genom ”[d]et praktiska frambringandet av en *objektvärld*”⁹⁰ och ”[g]enom den framstår naturen som *hennes* [dvs. mänsklighetens] verk och hennes verklighet. Arbetets objekt är därför att *objektivera människans artliv*”.⁹¹ Medan djurlivet var ensidigt, koncentrerat till vissa ekosystem och vanor, var människolivet i allt högre grad ”*universellt*”⁹² när hela naturen blev ett objekt för mänsklig aktivitet.

Naturens roll som ”livets direkta medel” och ”livsaktivitetens objekt” för den arbetande människan ledde Marx till att dra en provokativ slutsats. Arbetets alienation genom den kapitalistiska produktionens sociala relationer ledde till förfrämligande av dess ”aktiva roll i naturens omvandling”.⁹³ Det senare var människonaturens väsen och därmed, hävdade Marx, undergrävde kapitalismen människans själva ”artliv” – eftersom naturens omvandling ägde rum inom ett system av sociala relationer som i grunden var exploaterande och alienerande. I den här kritiken pekar Marx mot ett samhälle av fria producenter, dvs. med fri mänsklig aktivitet i vilken själva gränserna mellan arbete och nöje upplöses: kommunismen. Genom att frigöra mänsklig aktivitet från alienerande kapitalistisk produktion upprättar kommunismen ett samhälle som är ett sant uttryck för mänsklighetens väsentliga väsen.

Det innebar i sin tur att den kapitalistiska produktionens sociala relationer var alienerande, dvs. förfrämligande, och bröt loss mänskligheten från naturen. Precis som religionen exempelvis berövade människor sina egna sinnesförmågor, hade arbetare i industrikapitalismens nedsmutsade urbana centra ”nått den punkt där ljus, luft, renlighet, inte längre var en del av deras tillvaro, utan istället bestod deras materiella miljö av mörker, förorenad luft och

⁸⁶ Marx, *Texter i urval*, s. 62.

⁸⁷ John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature*. New York 2000, s. 72.

⁸⁸ Marx, *Texter i urval*, s. 64.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 64.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 65

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*, s. 63

⁹³ Foster, s. 72.

obehandlat avloppsvatten.”⁹⁴ Samtidigt var feodalherren eller kapitalisten representant för och ägare till jorden på landsbygden, och därmed föreföll det de förfrämligade arbetarna att vara jorden som orsakade deras utarmning, när den verkliga orsaken var att några få kontrollerade jorden.⁹⁵ För Marx underströk den senare punkten hans icke-romantiska inställning till historien; i *Manuskripten* påpekar han att alienationen uppstår ur det privata ägandet av produktionsmedlen i sig, istället för att vara specifikt för industrikapitalismen – även om den, i och med den senares inbrott, hade antagit en radikalt ny form.⁹⁶

Begreppet alienation är inte Marx egendom och var ett populärt ämne i romantiskt tänkande, där det talades om moderniseringens alienerande konsekvenser för det individuella psyket. Även om den användningen av begreppet i sig är framåtpekande, gav Marx vidareutveckling den ett specifikt materialistiskt innehåll. Det gör det möjligt för oss att utveckla en materialistisk förståelse av människans förfrämligande – med åtföljande subjektiva känslor av misär och förtvivlan – från varandra, och från den naturliga världen. I Marx föreställning om människans alienation från naturen, lägger han fram ett förhållande som systematiskt är förvrängt av kapitalistiska egendomsförhållanden, och hans argument har ett kraftfullt normerande innehåll i den mån det pekar mot möjligheten av en harmonisk framtid i ett kommunistiskt samhälle. Den här analysen förebådar, som John Bellamy Foster påpekar, hans senare användning av begreppet metabolism. Samtidigt som han vanligtvis använde det för att hänvisa till den metaboliska växelverkan mellan natur och samhälle, talade Marx i *Grundrisse* om en ”allmän samhällelig metabolism”, med vilket han föreslår en ”bredare innebörd” i det universella mönstret av ”behov och förmågor” som utformats under den kapitalistiska produktionen.⁹⁷ Det senare beskrev den ”komplicerade, dynamiska, ömsesidigt beroende uppsättningen av behov och förhållanden som kommit till stånd och ständigt återskapats i alienerad form under kapitalismen.”⁹⁸ Det här reser återigen, som i *Manuskripten* 1844, frågan om mänsklig frihet som oupplösligt förbunden med organiserandet av det mänskliga arbetet i förhållande till naturen.

I sina senare verk gjorde Marx det här mer konkret i sin teori om människosläktets alienation från naturen. Han gjorde det genom att analysera åtskiljandet av landsbygd och stad och den kapitalistiska jordbruksproduktionens nedbrytande karaktär. När han gjorde det reste han bredare frågor om slöseri och hållbarhet. Genom att införa begreppet ”metabolisk reva” i människans förhållande till naturen, fångade han in, vilket jag nu ska visa, ”själva kärnan i våra dagars föreställning om hållbar utveckling”.⁹⁹

Den ”metaboliska revan” i förhållandet mellan människa och natur som kapitalismen skapat

Marx materialistiska inställning erkänner att naturen framtvingar vissa villkor för hållbarhet som, när de väl brutits mot, undergräver själva förutsättningarna för människans reproduktion. Marx är mycket tydlig med, vilket återspeglar hans ståndpunkt beträffande naturens värdesättning i produktionsprocessen, att naturen, och specifikt jordbruksproduktionens livskraft, är en väsentlig grund för mänsklig produktion och reproduktion, eller, för att

⁹⁴ Ibid, s. 75.

⁹⁵ Ibid, s. 74.

⁹⁶ ”De sentimentala tårar som romantiken faller häröver delar vi inte... För det första är redan den feodala jordegendomen till sitt väsen den bortschackrade jorden, den jord, som gjorts främmande för människan och som därför konfronterar henne i form av en handfull storherrar. Redan vid den feodala jordegendomen åvilar jordens herravälde människorna såsom en främmande makt.” Marx, Ekonomisk-filosofiska manuskripten, i Marx & Engels, *Filosofiska skrifter*, s. 176.

⁹⁷ Foster, s. 158.

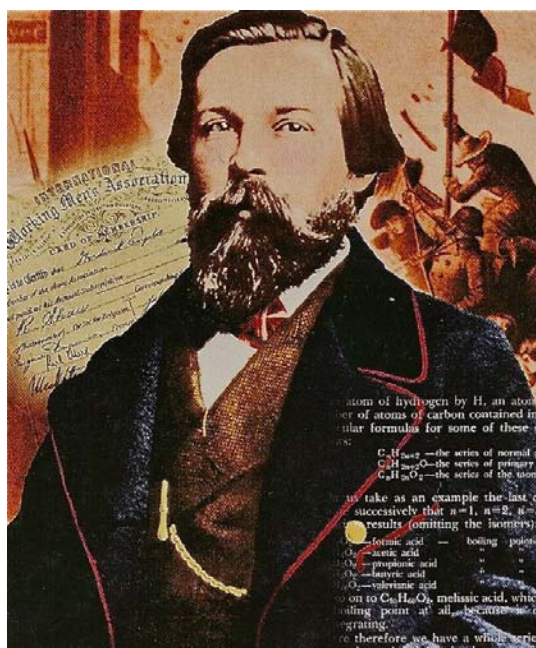
⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid, s. 164.

formulera det på ett annat sätt, det mänskliga livet i sig. Utan uppkomsten av ett överskott i jordbruket, understryker Marx, är alla högre former av produktion omöjliga, eftersom människans utveckling i annat fall skulle stå kvar på stadiet med jordbruk för överlevnad och ”så kunde det överhuvud varken vara tal om merprodukt eller om mervärde”.¹⁰⁰

Det här perspektivet ledde Marx till att bli djupt bekymrad över de effekter som moderna industrimetoder inom jordbruket fick på jordens långsiktiga bördighet. När Marx skrev *Kapitalet* under 1860-talet, hade han blivit influerad av arbeten av den tyske jordbrukskemisten Justus von Liebig, som genomfört vetenskapliga studier om markförstöring.¹⁰¹ Vid den här tiden fanns det utbredd oro beträffande de regressiva effekterna på jordens bördighet av den långsiktiga användningen av kemiska gödningsämnen; till att börja med föreföll de öka jordens bördighet exponentiellt, men med tiden kom överutnyttjande att urlaka jorden och lämna den improduktiv. För Marx uttryckte det kapitalismens förhärdelse, som undergrävde jordbruket på lång sikt, bara för att göra större vinster på kort sikt. Analysen av den processen ledde honom till följande uppfattning:

”varje framsteg i det kapitalistiska jordbruket är inte endast ett framsteg i konsten att utsuga arbetarna utan också i konsten att utsuga jorden, ty varje framsteg som ökar dess fruktbarhet för en begränsad tidsperiod är samtidigt ett framsteg som förstör källorna till denna fruktbarhet.”¹⁰²

Friedrich Engels

Här innebär att ”utsuga jorden” – det som Marx till och med på annat håll hänvisade till som ”exploatering” – helt enkelt misslyckandet med att behålla jorden som ett medel för människans reproduktion. Han drog slutsatsen att kapitalismen: ”kan endast utveckla produktionstekniken och den samhälleliga organisationen genom att samtidigt förstöra all rikedomens urkällor: jorden och arbetaren.”¹⁰³

¹⁰⁰ Marx, *Kapitalet*. Tredje boken, s. 696.

¹⁰¹ Foster gör en utförlig analys av Marx skrivelser om jordens bördighet och inflytandet från Liebig. Se Foster, s. 152–164.

¹⁰² Marx, *Kapitalet*. Första boken, s. 441–442.

¹⁰³ *Ibid*, s. 442.

Industrialiseringens och urbaniseringens effekter påskyndade för Marx bara ytterligare det kapitalistiska jordbrukets i grunden ekologiska destruktivitet – och därmed produktionens naturliga grundval. Han hävdade att även om de två sektorerna ursprungligen kan förefalla skilja sig åt genom att den ena ”förödde och ruinerade arbetskraften och därmed människans naturkraft” medan den andra gör detsamma ”mer direkt [med] markens naturkraft”, sammanstrålar de ”under den fortsatta utvecklingen”.¹⁰⁴ ”[D]et industriella systemet på landsbygden”, hävdar Marx, ”försvagar arbetarna, och industri och handel å sin sida skaffar jordbruket medel att utsuga jorden.”¹⁰⁵ Detta var för Marx och Engels inte bara en fråga om produktionsmetoder i jordbruket,¹⁰⁶ utan det var relaterat till den mycket mer grundläggande frågan om kapitalismens separering av stad och land. Både Marx och Engels noterade att jordbrukets andel av befolkningen, med ökningen av jordens produktivitet genom mekanisering och kemisk gödning, i allt större utsträckning minskades till ett minimum, samtidigt som de ställdes inför behovet att underhålla snabbt växande industriella befolkningar som koncentrerades i stora städer.¹⁰⁷

Marx hävdade att dessa processer i sin helhet var uttryck för den djupa ”metaboliska reva” som kapitalismen åstadkom i människans förhållande till naturen, och som skapade ”betingelser som bryter sammanhanget i den lagbundna ämnesomsättningen i naturen på ett sätt som är omöjligt att reparera”.¹⁰⁸

Återigen kan vi se Marx framhålla att naturen föreskriver villkor för hållbarhet, vilka kapitalismen systematiskt våldför sig på, och han föreslår dessutom att denna ”metaboliska reva” var ett allmänt drag i dess utveckling. Problemets stöttesten var att kapitalismen inte var intresserad av mänskliga behov, eller den ekologiska hållbarhet som var oupplösligt förenad därmed, utan i maximeringen av vinster ur investeringar på kortast möjliga tid. I följande ganska anmärkningsvärda citat ur *Kapitalet*, talar Marx om hur kapitalismen utplånar det mänskliga livets materiella grundval för framtida generationer:

”Men beroendet av marknadsprisernas fluktuationer för odlingen av speciella produkter från jorden och den ständiga växlingen av dess odling med prisfluktuationerna, hela andan i den kapitalistiska produktionen, som är inriktad på den närmast liggande penningvinsten, är en motsättning till jordbruket, vilken har att hushålla med de undan för undan sammanlänkade människogenerationernas samtliga livsbetingelser.”¹⁰⁹

När Marx gör den här kommentaren, lyckades han, som John Bellamy Foster observerar, inse – långt innan det blev ett populärt begrepp – den centrala betydelsen av ett hållbart program för produktionen, vilket garanterade att den materiella, naturliga grunden för mänskligt liv, jorden, inte förstördes genom hänsynslös expansion av industrin.¹¹⁰ För Marx och Engels var bristen på hållbarhet i det kapitalistiska jordbruket ett av uttrycken för irrationaliteten i kapitalistisk utveckling i sig, vilken de främst betraktade som ett resultat av uppdelningen mellan stad och land. Marx och Engels såg båda hur kapitalismen hade lett till snabb urbanisering, som underblåstes av industrialiseringen både i stad och på landsbygd, vilken i allt större utsträckning undergrävde det gamla feodalsystemet. Den här tendensen till urbanisering uppstår, som David Harvey noterat, när kapitalismen blir allt mer koncentrerad i de geografiska regioner som är mest vinstgivande:

¹⁰⁴ Marx, *Kapitalet. Tredje boken*, s. 720.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ T. Benton, ”Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Re-Construction”, *New Left Review* nr 178 (nov-dec 1989), s. 51–86.

¹⁰⁷ Foster, s. 155.

¹⁰⁸ Marx, *Kapitalet. Tredje boken*, s. 719.

¹⁰⁹ Ibid, s. 554 (noten).

¹¹⁰ Foster, s. 164–165.

”Transporter och investeringar dras till centra för omfattande produktion, finanser och handel eftersom det är där som de sannolikt är mest vinstgivande. En kraftfull centripetal kraft gör sig märkbar när ojämna geografiska investeringar i transporter ger upphov till en ännu mer ojämn geografisk utveckling.”¹¹¹

Engels: Naturens dialektik

”Gentemot naturen liksom gentemot samhället kommer vid det nuvarande produktions sättet företrädesvis blott den första, handgripliga framgången i betraktande. Och sedan förvånar man sig över att de avlägsnare efterverkningarna av de på denna omedelbara framgång inriktade handlingarna är helt andra, mestadels rakt motsatta, att harmonin mellan efterfrågan och utbud slår om i sin diametrala motsats, så som förloppet av varje tioårig industriell cykel visar”.¹¹²

Engels observerade hur stora förlamande urbana centra innebar hopträngda och ogästvänliga levnadsförhållanden. Samtidigt som dessa urbana centra inte bara fordrade en enorm mängd energi för att upprätthålla den grundläggande infrastrukturen, var de också extremt slösaktiga. Även om Engels tog miste på den vetenskap på vilken han grundade sina påståenden, hade han inte desto mindre rätt när han kritiserade avloppssystemet i London för att det spred ut mänsklig avföring i Themsen, vilket orsakade en fruktansvärd förorening, när detta avfall, tänkte han sig, kunde återanvändas som gödsel i jordbruket.¹¹³ Marx och Engels var givetvis mycket väl medvetna om behovet att återanvända avfallet från industrins produktion och konsumtionen. I *Kapitalet* gick Marx till och med så långt att han beskrev hur avfallet behövde återföras till jorden, som en del av en fullständig ”metabolisk cykel”.¹¹⁴

Separerandet av stad och land – ”metabolisk reva” – idag

Det faktum att Marx och Engels inte kunde ha förutsett omfattningen av den industriella urbaniseringen under 1900- och 2000-talet, gör deras oro för dess ekologiska inverkan desto mer framsynt. På varje punkt har Marx och Engels analys av trenderna i kapitalismens utveckling och dess ekologiska inramning verkligen bekräftats av händelseförloppet under de senaste 150 åren. Sedan 1800-talet har åtskiljandet av stad och land, dvs. snabb urbanisering, vuxit exponentiellt och överträffat den övergripande demografiska takten i tillväxten – och nått en omfattning som Marx och Engels skulle ha haft svårt att föreställa sig. FN:s *World Urbanisation Prospects* rapporterade 2005:

”Stadsbefolkningens globala omfattning ökade från bara 13 procent 1900 till 29 procent 1950 och... nådde 49 procent 2005. Eftersom världen förutses fortsätta att urbaniseras, förväntas 60 procent av den globala befolkningen leva i städer 2030. Det ökande antalet stadsinvånare ger den bästa anvisningen om dessa oförlitliga trender omfattning; stadsbefolkningen ökade från 220 miljoner 1900 till 732 miljoner 1950 och beräknas ha nått 3,5 miljarder 2005.”¹¹⁵

Det här har skapat enorma bördor för jordbruket, som måste tillgodose ökad efterfrågan från konsumenter, samtidigt som lönsamhet bevaras gentemot andra delar av den kapitalistiska ekonomin. Den trend att ständigt öka nivån på produktiviteten i jordbruksarbetet med ny teknologi och maskiner som Marx hänvisade till, har fortsatt i snabb takt. Exempelvis nådde USA:s jordbrukssektor 1994 en sådan produktivitet att mängden korn som produceras per arbetstimme var 350 gånger högre än det som producerades av cherokeeserna med sina

¹¹¹ Harvey, *ibid.*

¹¹² Engels, *Kommunismens grundsatser. – Arbetets andel i apans utveckling till människa*, s. 37.

¹¹³ Engels, *I bostadsfrågan*. Stockholm 1946, s. 121.

¹¹⁴ Foster, s. 163.

¹¹⁵ United Nations Department for Economic and Social Affairs (Population Division), *World Urbanisation Prospects 2005*, <http://www.un.org/esa/population/publications/WUP2005/2005wup.htm>.

traditionella metoder.¹¹⁶ Men den här nivån på produktionen skulle inte vara möjlig om det inte var för att jordbruket fordrar enorma mängder av energi som produceras av fossila bränslen för att driva maskinerna. Samma studie noterar också att ”tillförseln av energi i det moderna jordbruket i USA är 50 gånger högre” än i självförsörjande jordbruk.¹¹⁷ På lång sikt består faran för den jorderodning som Marx uppmärksammade, men de nya kemiska gödningsämnen och bekämpningsmedel som delvis avvärdade den kris i jordbruket som Marx observerade under 1800-talet har dessutom förorenat miljön och minskat den biologiska mångfalden.

Den historiska utvecklingens gång ger också bekräftelse på ännu en aspekt av Marx analys, nämligen den metaboliska revans internationella dimension. Marx uppfattade, som Bellamy Foster påpekar, att den metaboliska revan på den sociala nivån var uppenbar inte bara i antagonismen mellan stad och land, utan också, med hänvisning till Marx skrifter om brittiska kolonistörers exploatering av irländsk jord, på ”en mer global nivå” när ”kolonier såg sin mark, sina resurser och jord bortrövad för att understödja industrialiseringen av de koloniserande länderna”.¹¹⁸ Ur vår nutida ståndpunkt fortsätter vi att se sociala orättvisor och ojämlikhet i jordbruket, som internationellt fördjupar de ”metaboliska revorna”, både på en samhälls- och en naturlig nivå. Men det har antagit en annan form än den process som Marx pekade på i Irland.

Världskapitalismens ojämna och sammansatta utveckling har lett till att efterblivna former av böndernas jordbruksproduktion existerar sida vid sida med mer framskridna former i ett alltmer integrerat internationellt handelssystem. Medan det högproduktiva jordbruket i väst, å ena sidan, undergräver den långsiktiga ekologiska hållbarheten, skapar den, å andra sidan, en starkt konkurrensutsatt miljö för mindre producenter. Jordbruket i väst producerar årligen, som Samir Amin noterat, så mycket som 1–2 miljoner kilo spannmål per jordbruk, medan den siffran för världens tre miljarder bönder kan variera mellan 10 000 och 50 000 kilo (för de som har tillgång till bekämpningsmedel, vissa maskiner och så vidare) ända ner till nivån för självförsörjning.¹¹⁹ Amin pekar på faran att när väst öppnar marknader i syd för sina jordbruksprodukter kan levebrödet för tre miljarder bönder allvarligt undergrävas, tvinga in dem i fattigdom eller rena misären.¹²⁰

Det skulle inte vara något problem att hitta en dryg nyliberal som skulle fråga: ”Vad är problemet?” Denne skulle hävda att, när allt kommer omkring, innebär snabb global demografisk tillväxt en ökning av efterfrågan på jordbruksprodukter, varför tillgången måste öka för att tillmötesgå efterfrågan, och följaktligen är det fel, som Amin gör, att tala om att bönderna ”hotas” av frihandeln med jordbruksprodukter. Även om det här argumentet först kan tyckas övertygande, är det avsiktligt missvisande och ytligt. En allt snabbare urbanisering och det åtföljande behovet av spridning av högproduktiva jordbruksmetoder, kommer att leda till miljöförstöring på kort till medellång sikt, och struntar i det faktum att produktion för avlägsna marknader är underkastad avbrott för kriser. Ännu billigare leverantörer kan också uppträda, vilket förstör jordbruket och mångfalden i både den lantliga och den urbana miljön, gör befolkningar beroende av importerade livsmedel, vars priser plötsligt kan stiga, eller också kan tillgången störas. Att formulera frågan i termer av ”tillgång” och ”efterfrågan” struntar, kort sagt, i det faktum att det handlar om verkliga människor, dvs. verkliga

¹¹⁶ M. Giampietro & D. Pimentel, ”The Tightening Conflict: Population, Energy Use, and the Ecology of Agriculture, 1994, finns på nätet, bl. a. http://www.npg.org/forum_series/tightening_conflict.htm.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Foster, s. 161.

¹¹⁹ Samir Amin, ”The Conditions for an Alternative Global System based on Social and International Justice”. Dokument från World Social Forum i Mumbai 2004.

¹²⁰ Ibid.

samhällsklasser som står för tillgång och efterfrågan. En snabb kapitalistisk urbanisering är inte en krisfri, rationellt styrd process, utan är anarkisk och krisdrabbad, och uppstår speciellt när, vilket Amin lyfter fram, bönderna blivit systematiskt undergrävda eller helt och hållet konfiskerade. I Kina är exempelvis en del av orsaken till att urbaniseringen uppnåtts så snabbt under de senaste 20 åren den systematiska och avsiktliga exproprieringen av jordbrukare.

Det här visar att frågan om jordbruksproduktionen och dess ekologiska hållbarhet förblir en lika central fråga idag som den var under 1800-talet – visserligen ett problem som, tack vare den enorma ökningen av världshandeln, idag har mer av en internationell, global omfattning. Dagens miljökris har nästan alltid en viss global dimension. Hungersnöden i Niger (2005) kan exempelvis tyckas vara uttryck för ett lokalt sammanbrott i jordbruksproduktionen, dvs. den sociala utvecklingens krav på miljön. Men faktum är att den var uttryck för strukturella faktorer på en global nivå; det fanns mycket mat på marknaderna, men de fattiga hade inte råd att köpa den på grund av skatter på livsmedel som framtvings av IMF. Det visar, på en mer generell nivå, som Paul Burkett hävdar, att alla begrepp om miljökriser hänvisar till mänsklig utveckling genom natur och samhälle, och krisen inträder när den mänskliga utvecklingen är utsatt för begränsningar ”utöver det normala”.¹²¹ Miljöförstöring leder, kort sagt, till sociala kriser, medan sociala kriser skapar miljöförstöring.

Analysen ovan visar att det helt klart finns tillräckligt med empiriska och deskriptiva bevis som visar att kapitalismens jakt på vinster i grunden rubbar människans förhållande till naturen, samtidigt som kapitalistisk exploatering lämnar arbetaren alienerad från både sina naturliga och sociala förhållanden. Låt oss nu föra över analysen till en djupare undersökning av kapitalackumulationens tendentiella lagar, och den ekologiska destruktivitet som är deras oundvikliga resultat.

Kapitalackumulationens ekologiska destruktivitet

Marx hävdade i början av *Kapitalet* (första boken) att i ”de samhällen, där det kapitalistiska produktionssättet härskar, uppträder rikedomerna som en ’oerhörd varuanhopning’.”¹²² Ett tidigare otänkbart antal och register av varor och tjänster blev tillgängliga – och det, hävdade han, var en del av kapitalismens ”civiliserande uppdrag”. Metodologiskt sett intog Marx den här åsikten delvis därför att han insåg att varan inte kunde betraktas åtskild från det arbete den förkroppsligade, och dess användbarhet eller bruksvärde.¹²³ Kapitalismens historiska roll bestod, som noterats ovan, av att utveckla arbetets och produktionens tekniska och sociala form, och därigenom erbjuda den materiella grunden för att förkorta arbetsdagen och säkra levnadsstandarden. Men Marx insåg också att den kapitalistiska ackumulationens själva process egentligen motverkade dessa framsteg.

Det här kunde tydligt uppfattas med avseende på dess ekologiska destruktivitet; det var för Marx en produkt inte av moderna produktionstekniker i sig utan det faktum att de äger rum i enlighet med den kapitalistiska ackumulationens lagbundna tendenser. Kapitalismen var, liksom tidigare klassamhällen, splittrad mellan konfiskerande och konfiskerade klasser, men den skilde sig genom den nya, dominerande roll som spelades av kapital, marknad och varuproduktion. Marx sammanfattade verkligen kapitalismen som ett system med allmän varuproduktion, i vilket arbetarnas arbete – i privat ägd och kontrollerad produktion – framställer varor och tjänster för försäljning på marknaden. Det kräver att kapitalismen i grunden åtskiljer sfärerna för produktion och konsumtion, och en tredje sfär, baserad på marknadens utbyte, förmedlar dem. Inget av det här skulle kunna hända om det inte vore för

¹²¹ Burkett, s. 107.

¹²² Marx, *Kapitalet*, Första boken, s. 31.

¹²³ *Ibid*, s. 32.

kapitalets jakt efter att ackumulera, dvs. att expandera och skapa nytt kapital, i form av pengar (vinst), vilket sedan återinvesteras i jakten efter mer. Kapitalismens tendens till miljödestruktivitet ligger ytterst, som hävdats ovan, i jakten efter profit; det kan förklaras vetenskapligt genom Marx arbetsvärdelära – när den tillämpas på miljöförstöring. Paul Burkett har kallat det att ”närma sig” förhållandet mellan naturen och kapitalet utifrån ”värdeformen”. Termen är lämplig eftersom teorin är avhängig en förståelse av de olika former som värde uttrycks på under kapitalismen. På den mest abstrakta nivån är kapital självexpanderande värde och vad oss beträffar antar detta två huvudformer: varor och pengar.

I förkapitalistiska samhällen var pengar och varuförhållanden inskränkta, begränsade till vissa funktioner som spelade en ytterst perifer roll i samhällets reproduktion som helhet. I och med kapitalismen blir omvänt marknadsreglering av varor genom bytesvärdet den form i vilken produktionsprocessens värde (den samhälleligt nödvändiga arbetstiden) kommer till uttryck. Marx säger att bytesvärde är den enda form i vilken värde kan uttryckas under kapitalismen.¹²⁴ Värde blir följaktligen enhetligt uttryckt i de produkter som byts på marknaden, dvs. varor och pengar. Men källan till detta värde ligger inte i utbytet utan i produktionen, eftersom, som vi sett, arbetets utbyte med naturen är källan till all värdeproduktion. Kapitalisten måste betala för dessa produktionskostnader genom att köpa arbetskraft eller investera i maskiner (som förkroppsligar arbete från deras egen produktion). Med avseende på naturen och arbetet finns det följaktligen en avgörande skillnad, eftersom naturen inte kräver några kostnader för reproduktion, vilket arbetaren gör (dvs. de behöver lön för att köpa mat, kläder, tak över huvudet och så vidare). Det är en ”fri gåva” till kapitalackumuleringen – som felaktigt behandlas som en skenbart oändlig och fritt exploaterad källa till bruksvärde.

Naturen blir emellertid värdesatt, men endast indirekt i förhållande till arbetskostnader, eller mer specifikt, kostnaden för reproduktionen av samhälleligt nödvändig arbetstid under givna naturförhållanden. Speciellt bördig eller lättarbetad jord betingar exempelvis en högre hyra, eftersom den skulle kräva mindre arbete att bruka, och därigenom sänka kapitalistens arbetskostnader. Det är i allmänhet ett drag i underordningen både av bytesvärde och bruksvärde under självexpanderande värde, dvs. själva kapitalet, och det leder, vilket är avgörande, till ”den allt större dominansen för lönsam försäljning... över produktion för bruk.”¹²⁵

Kapitalismen och den nuvarande ekologiska krisen

Ett antal drag i den nuvarande miljöförstörelsen kan förstås som uppkomna ur företrädet för lönsam försäljning över produktiv användning. David Held, Anthony Mc Grew m.fl. skisserar det samhälleligt goda och de behov som tillhandahålls av skogar:

”Skogar är ofantliga ekonomiska och ekologiska resurser, framför allt för trä. Trä är en vital beståndsdel i många industriella produkter och processer, som källa till bränsle, produkter baserade på papper och massa och är en resurs för snickeri, stängsel och möbler. Skogar tillhandahåller ekologiskt en enorm förvaringsplats för genetisk biomångfald och är en väsentlig beståndsdel i det globala atmosfär- och klimatsystemet.”¹²⁶

Kapitalismen behandlar dock inte dessa bruksvärden rättvist, eftersom avskogningen drivs av efterfrågan på timmer, vilken har ökat under hela tiden efter andra världskriget. De tropiska skogarnas estetiska och kulturella förmåner är exempelvis kantade med svårigheter för kapitalet som källa till lönsam ackumulering. De kan i slutändan aldrig ge vinster som kan konkurrera med den fortsatta exporten av trävaror, vilka med minimala startkostnader är en ”fri gåva” från naturen. Även där naturskyddsområden utvecklas genom statliga initiativ, är

¹²⁴ Burkett, s. 80.

¹²⁵ Burkett, s. 81.

¹²⁶ D. Held, A. McGrew m. fl., *Global Transformations: Politics, Economics, Culture*. Cambridge 1999.

de ständigt ansatta av marknaden. Det kan anta lagliga former när den privata sektorn utövar lobbying mot politiska institutioner, eller också kan de undergrävas av olaglig skogsavverkning eller tjuvjakt, medan staten är underfinansierad och saknar medel för att genomdriva sina egna regleringar. I båda fallen inkräktar kapitalet på dessa områden och kräver att de öppnas för kapitalackumuleringen.

Beroendet av fossila bränslen som primär energikälla i det moderna samhället illustrerar också hur kapitalistiska samhällsförhållanden leder till djup irrationalitet i utvecklingen. Om vi för ett ögonblick bortser från deras ekologiska inverkan, kan vi fortfarande se att förnyelsebara energikällor och fossila bränslen fungerar i enlighet med fundamentalt olika dynamik vad gäller rum och tid – vilket gör fossila bränslen mycket bättre anpassade till ett system med allmän varuproduktion. I temporal termer är de förnyelsebara källorna obegränsade på lång sikt vad gäller exploatering, men de kan bara exploateras i begränsad hastighet. Medan fossila bränslen är en ”lagrad” resurs som, samtidigt som den har en begränsad mängd (och därför är tidsbegränsad), inte desto mindre kan exploateras i snabb takt, eller snarare begränsas de bara av de rumsliga begränsningar som påverkar hur snabbt reserverna kan lokaliseras och utvinnas.

Relativa nivåer för konsumtion av resurser i industrialiserade länder och utvecklingsländer 1986–1990

	Industr.	Utveckl.
Fossila bränslen (gigajoules per capita)	160,1	17,3
Aluminium (metriska ton per 100 personer)	14,1	0,7
Rundvirke (kubikmeter per capita)	1,3	0,5
Nöt- och kalvkött (kilo per capita)	27,2	4,3
Bomull (kilo per capita)	5,4	2,6

Processen med prospektering, produktion och försäljning av fossila bränslen gör den dessutom till en idealisk investering på ett sätt som förnyelsebar energiproduktion helt enkelt inte passar för. Den grundläggande skillnaden är att fossila bränslen, som energikälla, själva kan göras till varor, medan förnyelsebara källor, som vind, sol och vågor, inte bara är energikällor som sådana, utan medlen för att utnyttja dem i form av vindkraftverk, solpaneler och tidvattenfördämningar kan anta formen av varor och därför också kapital. För att solkraften ska tas upp i stor skala, skulle det krävas en övergång till en annan sektor av kapitalet, dvs. tillverkning och infrastruktur, med höga fasta kostnader och frågetecken som hänger över dess ”kommersiella livskraft” (dvs. lönsamhet). Samtidigt som liknande höga kostnader i allt större utsträckning är förknippade med utvinning av fossila bränslen, kompenseras de för närvarande av stigande oljepriser, vilket delvis är en konsekvens av materiell knapphet. Det finns dessutom en socialhistorisk dimension i och med att en sektor av den härskande klassen har samlat en betydande samhällelig makt i industrin för fossila bränslen som kan hindra forskning och innovation vad gäller förnyelsebara energikällor och därigenom nedvärdera dem som potentiell investering.

Både den moderna kapitalismen och den miljöförstöring den ger upphov till är internationell till sin omfattning. I den nuvarande världsordningen är nivåer av internationalisering inte bara en fråga om handel, utan berör detaljerade nätverk för globaliserad produktion. Men de domineras av stora koncentrationer av företagskapital. En jämförelse år 2000 av storleken på företagsförsäljning med storleken på BNP visar att 51 av de 100 största "ekonomierna" i världen var företag och bara 49 var länder.¹²⁷

David Harvey formulerar det så här:

"Ofantliga koncentrationer av företagsmakt [finns nu] inom energi, medier, läkemedel, transporter och även detaljhandel (exempelvis WalMart)."¹²⁸

Kapitalet inför därför ohämmad internationalisering, men bara på grundval av de stora monopolens dominans, och reproducerar därigenom systematiskt en ojämn utveckling med åtföljande ojämlikheter. Beträffande miljön leder det till flagranta ojämlikheter i nivåerna för konsumtionen av resurser och, alldeles tydligt relaterat till detta, miljöförstöring. Tabellen i föregående spalt, i en rapport från World Resources Institute 1995, markerade det dramatiska gapet mellan konsumtion av fossila bränslen i industrialiserade stater och utvecklingsländer.

Trots detta ligger det i kapitalismens själva natur att dess centraliserande och monopoliserande drag existerar ömsesidigt sida vid sida med motverkande tendenser. På senare år har mycket sagts, med goda skäl, om Kinas dramatiska uppstigande som industriell världsmakt. Dess billiga arbetskraft och integration i det globala handelssystemet har spelat en nyckelroll i att stabilisera speciellt USA:s ekonomi.¹²⁹ Kinas uppstigande har åtföljts av en dramatisk ökning av miljöförstöringen. David Harvey noterar följande:

"De två huvudsyndarna i ökningen av utsläppen av koldioxid under de allra senaste åren har varit den globala ekonomins kraftcentrum, USA och Kina (som ökade sina utsläpp med 45 procent under det senaste årtiondet)... I Kinas fall fördubblar industrialiseringens snabbhet och ökningen av biläggandet trycket på energikonsumtionen. Kina har gått från självförsörjning i oljeproduktionen till att bli den nästa största importören efter USA."¹³⁰

Dessa enkla fakta illustrerar omfattningen av kapitalismens konsumtionsproblem; för att stiga fram som en världsmakt, på en starkt konkurrenspräglad global marknad, är det naturligt och oundvikligt att en stat som Kina – som har tydliga imperieambitioner men ännu inte statusen som imperium – kommer att efterlikna produktionens form och metoder i världens främsta makt. Sådana stater kommer att ha en oundviklig tendens att använda existerande teknologier i ökad utsträckning för att öka den industriella produktionen, medan man undviker höga kostnader för forskning, utveckling och innovation. Det faktum att allt detta drivs av kaoset i marknadens konkurrens understryker det som Marx poängterade, att socialismen är den enda räddningen ur den här processen, eftersom den låter mänskligheten påbörja det långsiktiga arbetet med att rationellt reglera sitt utbyte med naturen på ett sätt som är ekologiskt hållbart. Idag existerar det alldeles tydligt ett grundläggande problem med slösaktig produktion och i en del stater rent slöseri när det gäller konsumtion. Den underblåses dessutom av en produktion av fossila bränslen som släpper ut koldioxid.

Kapitalackumulation och hållbarhet

Närmandet till förhållandena mellan kapital och natur enligt "värdeformen" kan användas som en grund från vilken vi kan undersöka kapitalets ekologiska irrationalitet. Med all respekt

¹²⁷ S. Anderson & J. Cavanagh, *Top 200*. Institute for Policy Studies, december 2000.

¹²⁸ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford 2005, s. 38.

¹²⁹ Se Peter Main, "From Mao to the Market", *Fifth International* årg.2 (2007), nr 4.

¹³⁰ Harvey, s. 173.

för den kritiken av kapitalismen, vilken inom sin negering av produktionen för bruk eller behov, till förmån för lönsamhet, det är viktigt att notera att kapitalismen skapar sina egna funktionella behov, och att saker och ting därför kan komma att få ett bruksvärde inom dess ekonomiska process med kapitalackumulation. Michael Lebowitz formulerar det på följande sätt:

”Begreppet bruksvärde övergår från något som är inbäddat i ’varje system oavsett mänskliga behov’ till en mer specifik förståelse av hur samhällliga önsknings- och behov formas under det kapitalistiska produktions sättet.”¹³¹

Låt oss, med detta i åtanke, betrakta de fossila bränslenas roll i den kapitalistiska ackumulationsprocessen. Ett drag i den moderna jordbruksindustrins ekologiskt sett djupt ohållbara karaktär är, som jag noterade ovan, dess beroende av fossila bränslen för att driva maskiner. För kapitalackumulationen inom jordbrukssektorn spelar fossila bränslen en avgörande roll i att driva det ”döda arbete” (dvs. maskinerna) som i stor omfattning kan öka produktiviteten. När fossila bränslen används i globala godstransporter spelar de en funktionell roll för kapitalet eftersom de sänker omloppstiden, och ökar därigenom, om allt annat är lika, lönsamheten.

Den senare punkten är extremt viktig, vad gäller kapitalackumulationens ekologiska irrationalitet, när den betraktas i samband med den moderna kapitalismens ojämna och sammansatta utveckling. Det kan visas genom att använda Marx analys av kapitalets kretslopp i *Grundrisse*. Marx såg att kapitalet i produktionsprocessen rör sig med en cirkulär dynamik genom olika former; den färdiga produkten (varan) säljs och omvandlas till pengar, vilka sedan återförvandlas i produktionens förutsättningar (råmaterial, verktyg, löner).¹³² Han ville veta hur den rörelsen påverkade kapitalets självförverkligande, dvs. ackumulationen av profit. När Marx gjorde det, visade han hur kapitalismen skapade en viss spatial-temporal geografi, dvs. krävde en viss strukturering av rum och tid, vilken var djupt anti-ekologisk.

Cirkulationens avdelningar, hävdar Marx, upptog specifika mängder av tid, och de påverkade hur lönsamt företaget var. Ju snabbare kapitalets omlopp kunde fullbordas, desto mer varor kunde skapas av arbetet under varje given mängd tid; och, på samma sätt, ju snabbare de kunde säljas och återfås som vinst, desto större blev den totala mängden profit som återgick till kapitalisten. Spatiala avstånd tycktes, kort sagt, minska i förhållande till tiden. Det innebar att cirkulationens hastighet framträdde som en naturlig barriär mot arbetstidens förverkligande, eftersom ju längre cirkulationsprocessen varade – i tid – desto större mängd arbetskraft skulle behövas för att förverkliga samma mängd profit.¹³³ Marx drog slutsatsen att kapitalet:

”å ena sidan måste sträva efter att riva ner varje hinder för kommunikationen, dvs. för utbytet, och lägga under sig hela världen som sin marknad, strävar det å andra sidan efter att tillintetgöra rummet med hjälp av tiden, dvs. att reducera den tid som det tar att komma från ett ställe till ett annat till ett minimum. Ju mer utvecklat kapitalet är, ju vidsträcktare den marknad är, på vilken det cirkulerar och som utgör cirkulationens bana i rummet – desto mer strävar det samtidigt efter större utbredning av marknaden och efter ytterligare tillintetgörande av rummet genom tidsbesparing.”¹³⁴

Genom den här analysen går en minnesvärd föreställning om den kapitalistiska omvandlingens hastighet. Det påminner oss om Marx och Engels påstående i *Kommunistiska manifestet* att i och med kapitalismen ”allt som är fast förflyktigas” när samhället dramatiskt omvandlas. Föreställningen att kapitalismen ”erövrar jorden” tycks också påstå att den här ”tillintetgö-

¹³¹ Citerat i Harvey, *Limits to Capital*. London 2006, s. 8–9.

¹³² Marx, *Grundrisse*. Harmondsworth 1973, s. 537–538.

¹³³ *Ibid*, s. 538–539.

¹³⁴ Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*. Stockholm 1971, s. 159–160.

relse[n] av rummet genom tidsbesparing” skapar kraftfulla krav beträffande naturen. Marx påstående att kapitalet i sig själv strävar efter att avskaffa cirkulationstiden – för att säkra cirkulation utan cirkulationstid – är slående suggestivt, eftersom det innebär att kapitalismen eftersträvar något som är fysiskt omöjligt. Det åberopar en bild av kapitalismen som kämpar för att bryta rummets och tidens lagar – den ultimata ”metaboliska revan”. Jakten efter att utvidga kapitalismen rumsligt (”erövra jorden”), samtidigt som den reducerar den tid som tillbringas i rörelse (”tillintetgöra rummet genom tiden”) driver även konkret på vissa mönster i utvecklingen. Om investeringarna exempelvis inte erbjuder en tillräcklig avkastning på en för kapitalisten tillräcklig kort tid, då blir de inte attraktiva, och det skapar motivation för en hel rad socialt och ekologiskt osunda ”genvägar” i produktionsprocessen. I mer allmänna termer måste därtill behovet av snabb avkastning negera alla försök till långsiktig och hållbar planering.

Därtill kan fogas de geografiska och infrastrukturella krav som skapas av dessa mönster för kapitalets cirkulation. Den senare kräver en viss geografi och skapar därför tendentiella mönster för utvecklingen. Se exempelvis på transport- och kommunikationssystemen. David Harvey noterar följande:

”Transport- och kommunikationssystemens spatialt fixerade och orörliga fysiska infrastrukturer (hamnar, flygplatser, transportsystem) krävs för att frigöra andra former av kapital och arbete för enkel rumslik rörelse.”¹³⁵

Under de senaste femton till tjugo åren har minskningarna i kostnaden för godstransporter, och utvecklingen av kommunikationsteknologi, utformat ett av dragen i upprättandet av globala nätverk för produktion av varor och tjänster. Det internationella handelssystemet kan exempelvis planera hur kläder tillverkade i Kinas utsvettningsfabriker rör sig till konsumenter i väst. Globaliseringen skapade ett verkligt deflationstryck i varorna, genom att använda dessa billiga källor till arbetskraft, vilket gjorde det ekonomiskt bärkraftigt att skeppa varor över hela världen.

Slutsats

Den globala kapitalismens i hög grad sammansatta, integrerade karaktär – trots alla ojämnheter och obalanser – har också en motsägelsefull social och politisk inverkan på alla utsugna och förtryckta klassers liv. Den globala produktionens och teknologins utveckling har en kraftfull förenande effekt på både arbetare, fattigbönder och städernas fattiga; när kommunikationens omfattning ökar, och den tid den tar minskar, blir det lättare (förvisso inte lätt) att organisera motståndet. Kapitalismen kommer samtidigt allt mer att dominera den förtryckta klassens tid, när den kräver ökad utsugning, medan den också förstör den rumsliga, dvs. naturliga miljön i vilken mänskligheten lever och arbetar. Kapitalismen skapar på det sättet förutsättningarna för sin egen negering – men dess destruktiva tendenser är sådana att Marx och Engels varning att historien kommer att sluta antingen i ”hela samhällets revolutionära omgestaltning eller med de kämpande klassernas gemensamma undergång” framstår som mer angelägen än någonsin.¹³⁶

Även om man alltid ska vara försiktig med apokalyptiska förutsägelser, är det inte desto mindre graden av konsensus bland de som borde veta, vetenskapssamhället, som är anmärkningsvärt med den period vi lever i, och det är svårt att överskatta den ekologiska krisens omfattning. Så här formulerades det av 1 575 av världens framstående vetenskapsmän 1992:

”Människan och naturen befinner sig på kollisionkurs. Människans aktiviteter tillfogar miljön och livsviktiga resurser grov och ofta oåterkallelig skada. Om de inte kontrolleras kommer mycket av

¹³⁵ David Harvey, *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London 2006, s. 101.

¹³⁶ Marx & Engels, *Kommunistiska manifestet*, s. 10.

vår nuvarande praxis att riskera den framtid vi önskar för det mänskliga samhället och planeten och djurriket, och kan förändra den levande världen så att det blir omöjligt att upprätthålla livet på det sätt som vi känner till. Grundläggande förändringar brådskar om vi ska kunna undvika den kollision som vår kurs kommer att medföra.”¹³⁷

På grundval av kända fakta borde väl alla rättänkande människor instämma i den analysen. Ändå gör de naturligtvis inte det. De rika och mäktiga förnekar antingen fortfarande det oförnekliga eller insisterar på att även om det behövs en del åtgärder för att förhindra de värsta katastroferna måste deras vinster vara okränkbara. Frågan – ”var finns roten till problemet” – är därför av oerhörd betydelse, inte av intellektuella utan av politiska orsaker. Kapitalismen må ha skapat en samhällelig arbetsdelning som tillhandahållit den tekniska, vetenskapliga och materiella grunden för verklig jämlikhet mellan människor, för ett samhälle grundat på fria människor som inte är alienerade, men just den samhälliga uppdelningen har kommit att bli ett hinder för frigörelse, och måste störtas. Den socialistiska organiseringen av produktionen kan återintegrera mänskligheten med naturen, dvs. avsluta dess alienation, på grundval av en växande kunskap om vår omgivning och ett program för en hållbar och ekologiskt sund utveckling.

Ett vanligt argument som ofta upprepas i den ekologiska rörelsen är att behovet av handling är ”alltför brådskande” för att börja tala om revolutionen eller socialismen som den nödvändiga lösningen på klimatförändringarna – även om kapitalismen ytterst kan klandras. På en nivå saknar det här argumentet grundläggande intellektuell konsekvens; kapitalismen är orsaken, men vi har inte tid att göra oss av med kapitalismen. Det är lika med att ha råttor i ditt hem men insistera på att du inte har tid att göra i ordning en råttfälla eftersom det är ”alltför bråttom”. Om vi samtidigt bara sprang runt och hävdade att vi behöver bli av med kapitalismen, skulle vi inte komma långt.

Vi behöver binda samman de underordnade klassernas sociala och ekonomiska kamp med behovet att försvara den naturliga miljön, som grundvalen för mänskligt liv. En nyckelaxel för socialistiskt ingripande i miljörörelsen är, å ena sidan, den stora frågan om kapitalismen, men också, å den andra, behovet att ta upp de förtryckta klassernas sociala och ekonomiska krav, dvs. arbetarklassen, bönderna, de fattiga, ursprungsbefolkningarna och de utblottade. Massorna måste därför inte bara vinnas för en kamp för skydd av sin egen omedelbara, speciella miljö, utan också kampen mot produktionen av fossila bränslen och för en planerad övergång till förnyelsebara energier.

Medan kommunister i det förflutna band samman kampen om, låt oss säga, jobb eller löner med kampen för makten, måste vi idag binda samman kampen om exempelvis Stormen Katrina efterverkningar i New Orleans, förra sommarens (dvs. 2007) nordeuropeiska översvämningar eller den centralafrikanska torkan med kampen mot kapitalismen och för arbetarklassens makt. Under det tjugoförsta århundradet kan vi förvänta oss framväxten av socialrevolutionära kriser, när institutioner i stater och hela regioner blir allvarligt undergrävda av ekologiska katastrofer. Övergångsmetoden, som utvecklades av den unga kommunistiska internationalen i början av 1920-talet, och som kodifierades av Leo Trotskij på 1930-talet, måste vidareutvecklas på ett skapande sätt för att ta hänsyn till mänsklighetens kris. Ingen kan i den här frågan mer än i någon annan fråga nödvändigtvis påstå att svaret kan vara nationellt till formen. För att ta itu med en miljökras av globala proportioner behövs en ny global politisk kraft, en ny, femte International, som grundas på ett revolutionärt socialistisk program.

Översatt ur *Fifth International* årg. 2 (2008), nr 4. Publicerad i *Revolutionär marxism* 6-2009

¹³⁷ ”World Scientists Warning to Humanity”, Union of Concerned Scientists, 1992. Citerad ur John Bellamy Foster, ”The Scale of the Ecological Crisis”, i dennes *Ecology Against Capitalism*. New York 2002, s. 73.